

Ernazar DÁWENOV, Mámbetkerim QUDAYBERGENOV,
Jıgagúl USPANOVA

ANA TILI

GRAMMATIKA, DURÍS JAZÍW HÁM TIL ÓSIRIW

ULÍWMA ORTA BILIM BERIW MEKTEPLERINIŃ
4-KLASÍ USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliǵı tastıyqlaǵan*

NÓKIS
«QARAQALPAQSTAN»
2017

UWK: 372.881.512.121
KBK 81.2 (5Qar)
D-59

Respublikalıq maqsetli kitap qorı esabınan ijara ushın basıp shıǵarıldı

Kitap — bilim bulaǵı. Ol tereń bilim alıwda seniń eń jaqın dostıń, aqılǵóyiń hám járdemshiń boladı. Kitaptan seni qızıqtıratuǵın kóp ǵana bahalı pikirlerdi, keńeslerdi oqıysañ. Sonlıqtan da kitaptı taza uslaw, hesh jerin sızbay, kirletpey paydalanıw hár bir oqıwshınıń ádiwli wazıypası. Sebebi bul kitaptan tek ǵana sen emes, al senen keyingi jetkinshegiń de paydalanatuǵın bolsın.

Qımbatlı balalar! Bilim bulaǵı bolǵan kitaptı taza etip uslawǵa ádetleniń.

D-59

UWK: 372.881.512.121
KBK 81.2 (5Qar)

E. Dáwenov, M. Qudaybergenov,

J. Uspanova. **Ana tili, 4-klass:**

Grammatika, durıs jazıw hám til ósiriw.
Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2017. 192 bet.

ISBN 978-9943-981-45-4

© «Qaraqalpaqstan» baspası, 2017.
© E. Dáwenov hám basqalar, 2017.

1-SENTYABR — ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ GÁREZSIZLIGI KÚNI

Tapsırma: Gárezsizlik bayramı haqqında kishi tekst dúziń.

Kerekli sózler: biygárez mámleket, 1-sentyabr, Ózbekistan Respublikası, Gárezsizlik maydanında.

3-KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

§ 1. Gáp hám sóz.

1-shinıǵıw. Oqıń. Tekst ne haqqında ekenin aytıp beriń.

QARAQALPAQ TILI — RAWAJLANǴAN MILLIY TIL

Qaraqalpaq tili — Qaraqalpaqstan Respublikasında jasawshı qaraqalpaq xalqınıń milliy tili. Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyligi berilgennen keyin erkin

rawajlanıw jolına tústi. Házir qaraqalpaq tili oǵada bay milliy ádebiy tillerdiń birine aylandı. Onda qaraqalpaq xalqınıń pútkil ómiri, ruwxıy baylıǵı, ótmishi, házirgi dáwiri hám keleshegi óz kórinisin tapqan.

1. Tekstte neshe gáp bar?
2. Gápler bir-birinen qalay ajratıladı?

2-shınıǵıw. Tómendegi gáplerdiń irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń. Hár bir gápti bas háripten baslap jazıń.

Gúz boldı jawın jawıp, kún suwıta basladı tereklerdiń japıraqları sarǵaydı mallarǵa qora dúzetildi mal qoranıń sırtı sıbaldı.

3-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Gápler qanday mazmun bildirip tur? Xabar gápten soń qanday irkilis belgisi qoyladı?

Baǵımızda bar biziń,
Alma, almurt hám júzim,
Shiyrin-sheker miyweli,
Jemislerge bay gúzim.

(Tolıbay Qabulov)

1. Qosıqtıń bir tobında neshe gáp bar?
2. Jemisler sóziniń sinonimin tabıń.

4-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tómendegi berilgen sózlerden tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Sapuwranıń kishkene úkesi ... klasta oqıydı.
2. Kósheniń eki boyına ... terekler otırǵızılǵan.
3. Sayalı tereklerdiń astına ... otırǵıshlar qoyılǵan.
4. Jazda ... miyweler pisedi.

Kerekli sózler: *jas, tórtinshi, túrli, sulıw.*

1. Hárbir gápte neshe sóz bar?
2. Gáplerden soń qanday irkilis belgisi qoyılǵan?

§2. Dawıslı hám dawıssız sesler.

5-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Berilgen sózlerden dawıslı seslerdi tawıp, astın sızıń.

Stanciya, zavod, úyrek, fabrika, qurılıs, hákke, súwen, kanal, óndiris, ıdıs, máhál, yolka, qudıq, tártip, ekskursiya, maqluq.

1. Harbir sózde neshe dawıslı ses bar?
2. Juwan dawıslı seslerdi atań.

bilet

Sesler **dawıslı** hám **dawıssız** bolıp ekige bólinedi. Bul sesler jazıwda **háripler** menen tańbalanadı.

Dawıslı háripler: a, á, e, ı, i, o, ó, u, ú.

Dawıssız háripler: b, d, f, g, ǵ, h, x, j, k, q, l, m, n, ń, p, r, s, t, v, w, y, z, sh, c, ch.

6-shiniǵıw. Dáslep qosıqtı túsinip oqırń. Jińishke dawıslı seslerdi aytıp beriń.

Saǵan arnap anajan,
Qosıq aytıp beremen,
Sabaqlardan bárqulla,
Tórt-bes alıp kelemen.

Ustazlarım kewli shad,
Seniń menen aǵama,
Aqlamasam sútińdi,
Meni perzent sanama.

(*Shiyrin Atamuratova*).

1. **Anajan, ustazlarım** sózlerinde neshe juwan dawıslı ses bar?

Dawıslı sesler **juwan** hám **jińishke** bolıp ekige bólinedi.

Juwan dawıslı sesler: a, o, u, ı.

Jińishke dawıslı sesler: á, ó, ú, i, e.

7-shiniǵıw. Kóp noqattıń ornına dawıslılardıń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Aerodromda hár t...rli sam...lyotlar kóp. 2. J...-ńishqa orw m....háli k...ldi. 3. B...zler hár j...lı m...k-keden m...l ...nim alam...z. 4. Ayǵab...ǵar — eń zúra...tli, may alınatuǵın ósimliklerdiń biri.

1. **Mákke, zúraátli** sózlerinde qanday dawıslı sesler bar?

voksal

8-shiniǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Sálem ber dep ata-anam úyretken,
Júregime jastan quyıp sezimdi.

Sálem berip kórsetilgen húrmetten,
Jasarǵanday sezinemen ózimdi.

(Xalmurat Saparov).

1. Qosıqtaǵı **u-ú** hám **ı-i** háriplerine itibar beriń.
2. **U-ú**, **ı-i** háripleri sózdiń qay jerinde kelgen?

Budget

9-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **a-á** hám **o-ó** háripleriniń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. N...kiste j...qarı hám orta arnawlı oqıw ...rınları bar. 2. Bıyl qawın, ǵ...rbız, k...pusta, geshir, piyaz mol boldı. 3. Perdegúl balalar baqshasında t...rbiyashı bolıp isleydi. 4. Men j...ldasım menen kin...ǵa bardım.

1. Gáplerdegi **a**, **o** háripleri qanday buwın jasap tur?
2. **á-ó** she?

10-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń.

Ul perzentiń — quwanışlı toyxanań,
Qız perzentiń — barıp keler bay qalań.
Jaqsı perzent — ómirińniń quwatı,
Qartaysań da jasartadı qaytadan.

(Tilewbergen Jumamuratov).

1. Qosıqtı sulıw etip kóshiriń.
2. Dawıssız seslerdiń astın sızırń?

Dawıssız sesler **únli** hám **únsiz** bolıp ekige bólinedi.

Únli dawıssız sesler: b, d, g, g', j, l, m, n, n', r, z, v, w, y.

Únsiz dawıssız sesler: f, k, x, h, q, p, s, t, sh, c, ch.

11-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi kóshirip jazırń.

Waqıt, vertolyot, mákan, vagon, baǵman, telefon, asfalt, daǵaza, shofyor, duwtar, haqıyqat, xalıq, xabar, shańǵıt.

1. Sózlerdegi únli dawıssız sestirń astın sızırń.
2. «Haqıyqat» sóziniń mánisin túsindirirń.
3. **Baǵman, duwtar** sózlerin buwınǵa bólip aytırń.

teatr

12-shınıǵıw. Sózlerdi sulıw etip kóshirip jazırń.

Qaharman, húrmet, mektep, máhál, shashtárez-xana, yoshlanıw, televizor, konfeta, ziyet, wáde, ráhát, gilem, gálle, velosiped.

1. Sózlerdiń aqırında kelgen seslerge itibar berirń.
2. Únsiz sestirń astın sızırń.

Únli dawıssız seslerdiń únsız dawıssız seslerden jubayları boladı.

Únli sesler: b | d | g | ğ | j | z | v

Únsız sesler: p | t | k | q | sh | s | f

l, m, n, ń, r, w, y únlileriniń únsız jubayları, al **x, h, c, ch** únsız sesleriniń únli jubayları joq.

13-shınıǵıw. Oqıń.

1. Ábdimurat yoshlanıp sóyledi. 2. Tisińdi hár kúni tis chyotkası menen tazalap tur. 3. Biziń turmısımız kúnnen-kúnge gúllenbekte. 4. Rayxan awıllıq emlewxfanada bas shıpaker bolıp isleydi.

1. Birinshi hám tórtinshi gápti sulıw etip kóshirip jazıń.
2. Jubaylası joq únli seslerdiń astın sızıń.

14-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqıń.

Oı ashıq turǵan qapıdan jiyegi buldırap kórinip turǵan aspanǵa qaradı. Bul bulıtlar — Nawrızdıń aqsha qarınıń xabarshısı. Shıraǵım, onnan seskenbe! Oı qásiyetli qar! Qaqaman qıstı shıǵarıp salıp, jaynaǵan báhár paslın jetelep keletuǵın nesiybeli qar. (*Ábdimurat Atajanov*).

1. Gáplerdiń sońına qoyılǵan irkilis belgilerin túsindiriń.
2. **B-p, d-t** háripleri sózdiń qay jerinde kelgen?

jazba

15-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **v-f** hám **h-x** háripleriniń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ...atiyma tórtinshi klasta oqıydı. 2. Men temir jol ...okzalına bardım. 3. Dárriw Mosk...adan Ash... abadqa baratuǵın poezdǵa mindim. 4. Zul...iya kiyim tigiw ...abrikasında isleydi.

1. Olardıń qaysısı únli, qaysısı únsiz dawıssız ses ekenligin aytıp berıń.

2. h-x háripleriniń astın sızıń.

16-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń hárqaysısına ayırım gáp qurań.

Xojeli, hákke, bárha, xalıq, húrmet, ustaxana.

1. **H** hám **x** háripleri qanday sesler?

2. Olardıń qaysı orınlarda keletuǵının aytıp berıń.

ÁLIPBE

17-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqıń.

Akademik, basketbol, cirk, dástúr, chek, tań, elektr, fakultet, gúmis, ǵamxor, hárre, xurma, ilaqa, imkaniyat, jámiyet, keńislik, qánige, láblebi, motocikl, noqat, orden, órmekshi, piyshembi, ruwziger, somsa, túyeli, universitet, úshew, voleybol, waqıya, yadla, zoopark, shórek.

1. Sózlerdi álipbe tártibinde aytıń.

2. Álipbe tártibinde neshe sóz berilgen?

|| Háriplerdiń belgili tártip penen izbe-iz ||
|| jaylastırılıwı **álipbe** dep ataladı. ||

ÁLIPBE

Qaraqalpaq álipbesindegi háripler, olardıń dúziliv
tártibi hám atları

Q/t	Baspa	Jazba	Ayti- liwi	Kirill	Q/t	Baspa	Jazba	Ayti- liwi	Kirill
1	A a	<i>Aa</i>	a	а	18	N n	<i>Nn</i>	ne	н
2	Á á	<i>Áá</i>	á	ә	19	Ń ń	<i>Ńń</i>	ńe	ң
3	B b	<i>Bb</i>	be	б	20	O o	<i>Oo</i>	o	о
4	D d	<i>Dd</i>	de	д	21	Ó ó	<i>Óó</i>	ó	ө
5	E e	<i>Ee</i>	e	е, э	22	P p	<i>Pp</i>	pe	п
6	F f	<i>Ff</i>	fe	ф	23	R r	<i>Rr</i>	re	р
7	G g	<i>Gg</i>	ge	г	24	S s	<i>Ss</i>	se	с
8	Ǵ ǵ	<i>Ǵǵ</i>	ǵa	ҕ	25	T t	<i>Tt</i>	te	т
9	H h	<i>Hh</i>	he	х	26	U u	<i>Uu</i>	u	у
10	X x	<i>Xx</i>	xa	х	27	Ú ú	<i>Úú</i>	ú	ү
11	ı	<i>ı</i>	ı	ы	28	V v	<i>Vv</i>	ve	в
12	I i	<i>Ii</i>	i	и	29	W w	<i>Ww</i>	we	ў
13	J j	<i>Jj</i>	je	ж	30	Y y	<i>Yy</i>	ye	й
14	K k	<i>Kk</i>	ke	к	31	Z z	<i>Zz</i>	ze	з
15	Q q	<i>Qq</i>	qa	қ	32	Sh sh	<i>Shsh</i>	she	ш, щ
16	L l	<i>Ll</i>	la	л	33	C c	<i>Cc</i>	ce	ц
17	M m	<i>Mm</i>	me	м	34	Ch ch	<i>Chch</i>	che	ч

1. Háriplerdi dawıslap oqıń.
2. Háriplerdiń jazılıwına itibar berıń hám sulıw etip kóshiriń.

18-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Sultanbek tórtinshi klasta oqıydı. 2. Traktorshı traktorın joldıń shetinde toqtattı. 3. Azat sport penen shuǵıllanadı. Ol jáhán chempionı boldı. 4. Murat lyotchik bolmaqshı.

1. **Sh, ch** háripleriniń astın sızıń.
2. Olar sózdiń qaysı orınlarında kelgen?

Qaraqalpaq álipbesinde eki ses **sh, ch** háripler birikpesinen (S hám h, c hám h) turadı.

Shabandoz, shákirt, shejire, chemodan, chek.

19-shınıǵıw. Sózlerdi álipbe boyınsha kóshirip jazıń.

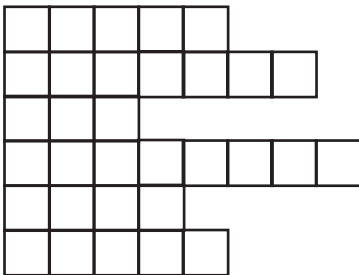
Xojeli, Beruniy, Qońırat, Moynaq, Shomanay, Kegeyli, Nókis, Aqqala, Tórtkúl, Ellikqala, Ámiwdárya, Qanlıkól, Taqiyatas, Shımbay, Qaraózek, Taxtakópir.

1. Ata-anańızdıń tuwılǵan mákan jayın gáp ishinde keltirip jazıń.
2. Tórtkúl, Ámiwdárya, Qaraózek sózleriniń jazılıwın bilip alıń.
3. **Sh** háribiniń jazılıwına itibar berıń.

Bilimińizdi sınap kóriń

Tapsırma.

1. Berilgen sózlerdi izbe-iz ketekshelerge jaylastırıń.
2. Hárbir sózdi sıpatlap beriń.

Hárip
Dawıslı
Ses
Dawıssız
Únli
Únsız

20-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń.

Qaraqalpaqstanım gúllep jasnay ber,
Gúllerdiń bostanın alǵa baslay ber.
Sen **quyashqa, nurgá** megzeyseń taza,
Dúnya qansha tursa, sonsha jasay ber.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi sulıw etip kóshirip jazıń.
2. Dawıslı seslerdiń astın sızıń.

21-shınıǵıw. Tómenдеgi sózlerdiń hárbirine baylanıslı bir ǵap qurap jazıń.

Vitamin, faner, cirk, asfalt, shyotka, teatr

Úlgi: Miywe hám palız eginleri vitaminge bay boladı.

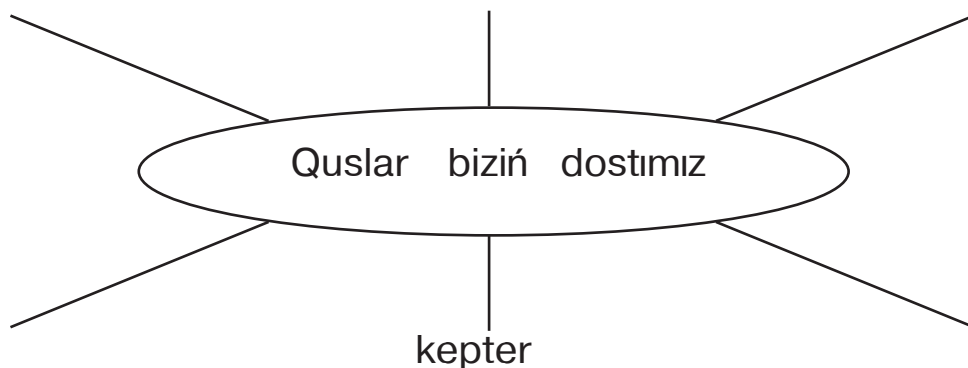
1. Berilgen sózlerdiń astın sızıń hám sorawların qoyıń.

22-shınıǵıw. Sózlerdi salıstırıp oqıń.

Q háribi	X háribi	H háribi
Qaraqalpaq qonaq qálem Aqqala Moynaq waqıt	Xalıq Xojeli, miymanxana xızmet, xat tariyx ximiya baxıt, paxta	qaharman mehir, hárip gáwhar hákke hiyle hadal

Q, x, h háripleri sózdiń qaysı ornlarında kelgen.

23-shınıǵıw. Quslardıń atın jazıń.

1. Jazğan sózlerińizdegi únli seslerdiń astın bir sızırń.
2. Únsiz seslerdiń astın eki sızırń.

Tapsırma: Berilgen sózlerden úsh gáp dúzip, kóshirip jazırń.

bilim	shıraǵı	kitap
baxıt	keltiredi	miynet
balıq	awlaydı	balıqshı

1. Hárbir gápten soń qanday belgi qoyladı?
2. Noqattan soń sóz qanday hárip penen jazıladı?

24-shınıǵıw. Klastaǵı oqıwshılardıń atların álipbe tártibinde aytıp beriń.

Tórt oqıwshınıń atına baylanıslı gáp qurań.

Úlgi: Azamat tórtinshi klasta oqıydı.

Tapsırma:

1. Álipbeni yadlap aytıp beriń.
2. Qaraqalpaq tilinde neshe hárip bar?
3. Hárip birikpesi she?
4. Dawıslı hám dawıssız ses neshew?

§3. Túbir sóz hám qosımta

25-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi túbir hám qosımtaǵa defis (-) arqalı ajratıp jazırń.

Baxıtlı, jazıwshı, egislik, paraxatshılıq, jaqtılı, otırǵısh, doslıq, miynetkesh, súwretshi, tártipli, chayxana.

Úlgi: *sız-ǵısh, jas-lardıń,...*

Sózdiń tiykarǵı máni bildiretuǵın bólegi **túbir sóz** dep ataladı. Mısalı: **kitap, qálem, dárya, bult, gúl, taw, qala, ana, áke.**

26-shınıǵıw. Tekstti oqıp, mazmunın sóylep beriń.

Jolbarıs **túyege** ózin attı. Túyeniń berjaǵı oypawıt bolǵanlıqtan, **jolbarıstıń** artqı **ayaqları** jerge tiye qoymadı. Jolbarıs **órkeshten** tislewi menen salbrap tura berdi. Túye baqırwı menen **awılǵa** qaray keldi.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbirin hám qosımtaların aytırń.

jazǵısh

27-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, qosımtalardıń astın sızırń.

Jońıshqa-liq, kitap-lar, terek-lik, dárya-nıń, sharwa-shılıq, batır-ǵa, atız-dıń, sekir-gish.

Sózdiń túbir sózge jalǵanıp keletuǵın bólegin **qosımta** dep aytamız. Qosımta ózliginen máni ańlatpaydı.

28-shınıǵıw. Kórkemlep oqıń.

Qarlıǵash kelse úylerge,
Bezdirmeń ballar, uyadan,
Tilekles bolıp sizlerge,
Qanatlap keler qıyadan.

(*Gúlistan Dáwletova*).

1. Qara menen jazılǵan bólekshelerge itibar beriń.
2. Olar máni ańlatıp tur ma?

|| Túbir sózge bir yamasa birneshe qosımtalar ||
jalǵanıp keledi. Mısalı: ań-**shı-lar-dı**, balıq-**shı**,
|| balıq-**shı-lıq**, balıq-**shı-lar-dan**. ||

29-shınıǵıw. Sózlerdi kóshirip jazıń.

Suw, suwshı, suwlı, sóz, sózlik, kóp, kópshik, temir,
temirler, balıqlar, daladan, dostı,

1. Qosımtalardıń astın sızıń.
2. **-lar, ler** qosımtaların túsindirip beriń.

30-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń.

1. Jaylawı **otlı** bolsa, malı semiz, sıyırları **sútli**
boladı. 2. **Jasıńnan miynetti** súy. 3. **Kóshemizdiń** eki
boyında sayalı terekler ósip tur. 4. **Mekteptegi**
ustaxanada hár túrli **buyımlar** islenedi.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qosımtaları qanday
xızmet atqarıp tur?

31-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Miynet etpey **elge** ókpeleme, tógin tókpey **jerge** ókpeleme.
2. **Qapta** qalǵansha **tapta** qalsın.
3. **Ekkende** joq, **tikkende** joq, **qırmanda** tayar (Naqıl-maqallar).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi qosımtalardıń astın sızın hám olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıp berin.

paraxatshılıq

32-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına berilgen qosımtalardıń tiyislinin jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Klas... parta... tazadan qoyılǵan.
2. Bazar... bazar... qayttı.
3. Biyl dárya... qayır... ekken qawın zor boldı.
4. Oqıwshı tártip... hám ádep... bolıwı tiyis.
5. Dúkan... túrli qálem... aldım.

Kerekli qosımtalar: *-dan, -shılar, -nırn, -ına, -ımızǵa, -lar, -li, li, -nan, -ler, -ında.*

1. Túbir sózge tiyisli sorawın qoyın.
2. Qosımtalar qanday xızmet atqarıp tur?

33-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqın.

Etik, etikshi, miynetkesh, miynet, tárbiya, tárbiyashi, túyin, kewilli, kewil, bil, bilgish, túyinshik, etikke, tárbiyalıq, miynettiń, kewilge.

1. Dáslep tek túbir sózlerdi terip jazıń.
2. Qosımtalı sózlerdi sońınan jazıń.
3. Qosımtalardıń xızmetine itibar beriń.

34-shınıǵıw. Qawıstıń ornına kerekli qosımtalardıń tiyislinin jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Baǵ() baǵdı aralap júr. 2. Pada() malların ot-shóp() jerge baǵıp júr. 3. Suw() ǵawa-shanı suwǵarıp atır. 4. Kitap() bilim joq. 6. Bilim — ómir() azıq.

Kerekli qosımtalar: *-shı, -sız, -lik, -man, -shılar, -li.*

1. Túbir sózlerge tiyisli sorawın qoyıń.
2. Qosımtalardıń xızmetin aytıp beriń.

§4. Dórendi sóz

35-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Qoyshı, temirshi, temirshilik, basshı, jazǵısh, jazba, jazıwshı, jazıwshılıq, ańshı, ańshılıq, aspaz.

Túbir sózdiń astın bir ret, sóz jasawshı qosımtanıń astın eki ret sizıń.

Túbir sózge sóz jasawshı qosımtanıń jalǵanıwı arqalı jasalǵan jańa mánili sóz **dórendi sóz** dep ataladı. **Mısalı:** As+ paz, suw+ shı, suw+ lı, xızmet + ker.

36-shınıǵıw. Oqırń. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratırń.

Aqıllı, súwretshi, basshı, chayxana, juwirǵısh, bilim.

1. Túbir sóz qanday sorawǵa juwap berip tur?
2. Dórendi sóz she?

Dórendi sózdi túbir hám qosımtalarǵa bóliwge boladı. Mısalı: **ayt-qısh, maza-lı, is-ker.**

37-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırń.

Jońıshqa, oyınshıq, júrgish, jońıshqalıq, oyın, kóylekshen, kóylek, qosıqshı, qosıq.

1. Dáslep túbir, soń dórendi sózlerdi jazırń hám olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp berirń.

basıtılı

38-shınıǵıw. Oqırń.

1. **Baǵman** miywe aǵashlarına tárbiya beredi.
2. Jazda **shireli** miyweler hám **mazalı** qawınlar kóp

boladı. 3. **Suwshı** ǵawashalardı waqtında suwǵaradı.
4. Dúkannan úkeme **oyınshıq** satıp ákelip berdim.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánilerin aytıp beriń hám sorawların qoyıń.

39-shınıǵıw. Sózlerge (**-shı, -lı, -li, -shılıq, -kesh, -ker**) qosımtalardıń tiyislinin jalǵap, kóshirip jazıń.

Baxıt, sawın, paraxat, miynet, kewil, ilim, xızmet.

Qálegen 4 sózdi ǵap ishinde keltirip jazıń hám olardıń jańa mánisine itibar beriń.

40-shınıǵıw. Sózlerdi sulıw etip kóshirip jazıń.

Taw, klass, toǵay, atız, kanal, baǵ, terek, sız, jaq, muǵallım, ań, qur, hiyle, súwret, bala, qala, mallar.

1. Sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıwǵa bola ma?
2. Túbir sóz dep nege aytıladı?

|| Túbir sózdi mánili bóleklerge bóliwge bolmaydı. ||
Mısalı: **as, suw, bas, aqıl.**

41-shınıǵıw. Tómenдеgi sózlerge sóz jasawshı qosımtalardıń tiyislinin qosıp, kóshirip jazıń.

Temir, súwret, talap, jaz, ayt, oqı, kór, as, bil, ilim, miynet, túyin, taw, paxta, pille, atız, oyın,

Kerekli qosımtalar: -qısh, -gısh, -shi, -ǵısh, -sız, -kesh, -lıq, -shik, -shıq, -paz.

1. Payda bolǵan sózdiń mánisin túsindirín.

42-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurań.

Ańshi, temirshi, padashi, sayalı, aspaz.

1. Túbir sóz benen dórendi sózlerdiń bir-birinen ózgesheligin aytıp beriń.

43-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Tártipli** bolıw — hárbir oqıwshı ushın tiykarǵı wazıypa. 2. **Sayalı** terektiń astında jatıp dem aldım. 3. **Baǵman** balaların óz kásibine úyretti. 4. **Aqıllı** adam istiń kózin biledi.

1. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdegi sóz jasawshı qosımtalardıń astın sızıń.

§5. Túbirles sózler

44-shınıǵıw. Berilgen sózlerden túbiri birdey sózlerdi izbe-iz kóshirip jazıń.

Suwlı, úyshi, sútli, suwsız, sútsiz, úylik, bahalı, bahasız, bahalaydı, suwlıq, suwdı, úysiz, úydi, sútti, bilim, bilgish, bildir.

Úlgi: *dos, doslıq, doslarsha, t.b.*

Túbiri birdey sózlerdegi qosımtalardıń astın sızın.

Túbiri birdey bolǵan sózlerdi **túbirles sózler** deymiz. Túbir sózge hár túrli sóz jasawshı qosımtalar jalǵanıw arqalı túbirles sózler jasaladı. Mısalı: **basla, baslıq, baslama, basshı, basqarma.** Bul sózlerdiń hámmesi **bas** degen sózden dórelgen.

45-shınıǵıw. Oqıń.

1. Xızmetkerler jumıstı tez basladı. 2. Allamurat jumısta baslama kóterdi. 3. Balalar ushın arnalǵan kitaplar baspadan shıqtı. 4. Aldında bastırması bar úyge jaqınladıq. 5. Kárwandı baslawshı aqıllı insan edi.

1. Túbirles sózlerge túbiri birdey bolǵan túbir sózdi aytıp beriń.
2. Olarǵa tiyisli sorawların qoyıń.

46-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Búgin qaraqalpaq tilinen jazba jumısı boldı. 2. Jazıwshı qızıqlı shıǵarmalar jazdı. 3. Men azanda oqıwǵa kettim. 4. Qońıraw qaǵılǵannan soń oqıtıwshı sabaqtı tamamladı.

1. Túbiri birdey bolǵan sózlerdi tawıp, astın sızırń.
2. Olardıń hárbirine tiyisli sorawların qoyırń.

47-shınıǵıw. Tómendegi berilgen sózlerden birneshe túbirles sózlerdi jasań. Olardı izbe-iz kóshirip jazırń.

Sız, bil, óner, suw, aqıl.

Úlgi: *oqıw, oqıdı, oqıǵısh, oqıtıwshı.*

Túbirles sózlerdiń mánilerin túsindirirń.

48-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń aldına dáslep tiykarǵı túbir sózdi jazıp, keyin túbirles sózlerdi reti menen kóshirip jazırń.

Payda, tanıs, tanısıw, bahalı, orınlı, paydasız, orınsız, bahasız, orınlıq, paydalı, tanıstı, baha.

Úlgi: *jaz, jazba, jazıw, jazıwshı, jazǵısh.*

Bir túbir sózden neshe sóz jasaǵanın aytıp beriń.

49-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń túbirin qosımtadan defis (-) arqalı ayırıp jazırń.

1. Bas, baslama, baspa, baspaq, basıw, bastırma, basqısh, baslawısh, baslawshı. 2. Jol, jolbasshı, jollı, jolsız, jolawshı, joldas, joldaslıq, jollama.

Úlgi: *Ań, ań-shı, ań-shılıq.*

1. Hárbir sózdiń mánisin túsindiríń.
2. Olardı qanday sózler deymiz?

50-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli qosımtalardı (-man, -men, -shılıq, -shilik) qoyıp, kóshirip jazırn.

Mektebimizdiń janında úlken baǵ bar. Baǵ... ata miywe aǵashlarına jaqsı tárbiya beredi.

Respublikamızda baǵ... ele de rawajlanbaqta.

1. Úyińizdiń átirapında qanday miyweler ósip tur?

51-shınıǵıw. Berilgen qosımtalardan paydalanıp, ketekshedeǵi sózlerdi tolıqtırn (ıw, ılma, ıq)

S	I	Z					
S	I	Z					
S	I	Z					
S	I	Z					

1. Payda bolǵan sózler qalay ataladı?
2. Túbirles sózler dep nege ayıladı?

52-shınıǵıw. Oqırn. Túbirles sózlerdi tawıp, aytıp berirn.

1. Jumıstı aqılǵa uǵras islew kerek. 2. Aqılsız kóp nárseni oylanbay isleydi. 3. Rústem — júdá aqıllı bala.

4. Aqlı kámil, ilimi zor,
Ilimli el bolmaydı xor.

(Berdaq)

5. Hasıl tastan shıgadı,
Aqlı jastan shıgadı.

(Naql)

1. «Aqlı» sóziniń mánisin aytıp beriń.

paytaxt

53-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtaların qosıp, kóshirip jazıń.

jaz	.	.	.,	.	.	.,	.	.	.,	.	.	.
oql	.	.	.,	.	.	.,	.	.	.,	.	.	.
sız	.	.	.,	.	.	.,	.	.	.,	.	.	.

1. Jańadan payda bolǵan sózlerdiń mánisin túsindirıń.

Tákirarlaw

54-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi kóshirip jazıń.

Suw, suwshı, baxıtlı, kúsh, túyin, sóz, sózlik, kúshli, túyinshik, baxıt, tártipli, aqlı, kewil, aqıllı, kewilli.

1. Túbir sózdiń astın bir ret, dórendi sózdiń astın eki ret sızıń.

2. Túbirleri birdey sózlerdi anıqlań.

55-shınıǵıw. Tómendegi túbir sózlerden birneshe túbirles sózler jasań.

1. Duz. 2. Bas. 3. Ayt. 4. Sız. 5. Tártip. 6. Aql.

Úlgi: *temir-shi, temir-dey, temir-di,*

1. Sózlerdiń túbirin qosımtalardan defis (-) arqalı bólip jazıń.
2. Hárbir sózdiń tiyisli sorawların qoyıń.

Sorawlar:

1. Túbir dep nege aytamız?
2. Qosımta degenimiz ne? Mısallar menen túsindirıń.
3. Dórendi sóz dep nege aytamız? Mısallar menen dálilleń.
4. Túbirles sózler dep nege ayıladı? Mısallar keltiriń.

§ 6. Qosımtanıń túrleri

56-shınıǵıw. Sózlerdi oqıń.

Túyinshik, vrachtan, zúraátli, pecheniyeni, egislik, bilgish, súwretshi, boyshań, hiyleker, joldıń, baǵda, tabıslı, ekskavatorshı, mártlik, cirkke.

1. Sózlerdiń túbirin aytıp beriń.
2. Qosımtalarına itibar beriń.

Qosımtalar **sóz jasawshı** hám **sóz túrlewshı** bolıp ekige bólinedi.

Sóz jasawshı qosımtalar túbir sózge qosılıw

|| arqalı jańa mánili sózdi payda etedi. **Mısalı:** siz-
|| **ğışh**, tabıs-**ker**, qoy-**shı**, bil-**gish**. ||

57-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Gúzlik** biydaydı gúzde egedi. 2. **Qurılısshı** jaydı sapalı etip saldı. 3. Mektebimizde **tárıptıli, úlgili, bilgish** oqıwshılar kóp. 4. Bizler **baxıtlı, shadlı** turmısta jasap atırmız.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qosımtalarınıń astın sızıń.

2. Qosımtalar qanday xızmet atqarıp tur?

58-shınıǵıw. Sózlerge **-lıq, -lik, -shı, -shi, -kesh, -ker, -paz** qosımtalarınıń tiyislinen jalǵap, kóshirip jazıń.

Batır, márt, is, as, qosıq, súwret, óner, ay, atız, jil, terek, ań, hiyle, sóz, dúkan, ilim.

1. Jańa mánili sózler qalay jasaladı?

2. Aspaz, qosıqshı, súwretshı sózlerine sorawın qoyıń.

59-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

Shınında da, **biziń** úyimizdiń qasınan bir-eki hákke erte **báhárden** baslap shıqılıqlap shıqpaytuǵın edi. Gá **terektiń** basına, gá tawıqlardıń qasına uship-qonıp júredi. Olardıń qaraqshı **hákkeler** ekenin eń aldı

menen Mehriban kóripti. Bir kúni Mehriban **mektep-ten** kiyatırsa, **hákkeniń** birewi qarawıl turıp, birewi tawıq tuwatuǵın **ketekten** bir **máyekti** tumsıǵına tislep ushıp ketipti...

(ÓserbayXojaniyazov).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qosımtaların anıqlań.
2. Olar qanday xızmet atqarıp tur?

Sóz túrlewshi qosımtalar gáptegi sózlerdi bir-birine baylanıstırıw ushın qollanıladı. Bul qosımtalar túbir sózge jalǵanganda, jańa mánili sóz jasamaydı. Mısalı: gúl-**ler**, klas-**qa**, mektep-**ke**, kanal-**ǵa**, ayt-**tı**, bar-**dı**, terek-**tiń**, ket-**tim** t.b.

60-shınıǵıw. Qawıs ornına tiyisli qosımtalardı qosıp, kóshirip jazıń.

1. Men 1-sanlı qánigelestirilgen mektep () tórtinshi klas () oqıyman.
2. Raziya radio () sóyledi.
3. Perdebay jerge túsken japıraq() sıpırdı.
4. Dáwletbiyke bala () arnalǵan kitaplardı súyip oqıydı.

Kerekli qosımtalar: *-larǵa, -ında, -dan, -tiń, -lardı.*

1. Juwan buwınlı qosımtalardıń astın sızırń.
2. Qosımtalar jańa mánili sóz jasay aldı ma?

61-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdiń hárbirine sóz túrlewshi qosımta jalǵap, birneshe gáp qurap jazırń.

Mektep, kitap, suw, jol, bala, sabaq.

62-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırń.

1. Bul waqıya **Túrkiyanıń Tarsus qalasınıń** átirapında bolǵan edi. 2. **Afrikaǵa** uship baratırǵan **láyleklerge búrkitler** hújim etedi.

(Gazetadan).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózler qanday sorawlarǵa juwap beredi?

telefon

63-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵırń.

1. **Oqıwdan** keliwden **atama** qawıńǵa qarıq tartıwǵa kómekestim. 2. Sóytip, **bizler qawındı** demde egip boldıq. 3. **Qawınıń tárbiyasına** da kómekestim. 4. Etken **miynetimiz** bosqa ketpedi.

(T. Tóremuratov).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qosımtaların aytıp beriń.
2. Olar qanday qosımtalar dep ataladı?

Túbir sózge geyde **sóz jasawshı** hám **sóz túrlewshi** qosımtalar qatarlasıp jalǵanıp keledi. Bunday orınlarda sóz jasawshı qosımta dáslep, sóz túrlewshi qosımta onnan soń jalǵanadı.

Mısalı: miynet-**kesh-ler-ge**, traktor-**shı-nı**, dos-**lıq-tıń**, balıq-**shı-lar-dan**, bil-**gish-ti**, t.b.

64-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Respublikamızdıń ǵállekeshleri** ǵálle tapsırw jobasın ziyatı menen orınladı. 2. **Baqshada balalar** ushın túrli oyınshıqlar bar. 3. Jumıs islewdi **tájiriybeli adamlardan** úyreniw kerek.

Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi sóz jasawshı qosımtanıń astın bir ret, sóz túrlewshi qosımtanıń astın eki ret sızıń.

65-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Maqtanıshı úlkemniń,
Ósip atır jas qala,
Qalanıń kóp adamı,
Oylap qalma az shıǵar.

Xızmetinde hámmeniń,
Kitapxana, asxana.
Turǵınları qalanıń,
Temir jolshı, gazshılar.

(Xalmurat Saparov).

1. **Úlkemniń, qalanıń** sózlerin túbir hám qosımtaǵa ajratıń.
2. **Kitapxana, temir jolshı** sózleriniń mánisin túsindirıń.

66-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Biz... zavod... bar.... 2. Ferma... mal... dala... jayılp júr. 3. Muǵallım bala... úy... berilgen tapsırma... sora.... 4. Aydos mektep... úy... qayt....

Kerekli qosımtalar: *-ler, -qa, -dıq, -nıń, -ları, -da, -lardan, -ge, -nı, -dı, -ten, -ine, -tı.*

1. Qosımtalardıń astın sızırń, olardıń xızmetin túsindirıń.

67-shınıǵıw. Qawıstıń ornına tiyisli qosımtalardı qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Bıyl pille () pille tapsırw jobasın artıǵı menen orınladı. 2. Tártip () bolw, bilim () tereń iyelew — oqıwshı () ádiwli wazıypası. 3. Súwret () súwret () sheberlep saldı.

Kerekli qosımtalar: *-keshler, -li, -di-, -lardıń, -shi, -tı.*

Qosımtalardıń astın sızırń.

68-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Qaraqalpaqstan — nurlı **bostanı́m**,
Dúnyada kóp seniń ullı **doslarıń**,
Ústirt, Qaratawıń **baylıqlar** káni,
Baslanıp tur barlıq tariyx, **dástanı́n**.

(Tolıbay Qabulov).

Qara hárip penen jazılğan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ayırıp, aytıp beriń.

69-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli qosımtalardı jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Aygúl — tórtinshi klas... oqıw... . 2. Alıstan bulıtay bolıp kóringen terek... — biziń awıl.
3. Traktor... traktor... álleqashan ońlap qoydı.

Kerekli qosımtalar: *-lik, -tıń, -shısı, -shılar, -ların.*

Qosımtalardıń astın sızıp, bir-birinen ayırmasın aytıp beriń.

§7. Birikken sózler

70-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń.

1. Meniń ájaǵam **Xojeliden** keldi. 2. **Atqulaq, qarabaraq, aqbas** — bular biziń jerimizde ósetuǵın ósimlikler. 3. Jerimizge **asqabaq, palawqabaq** ektik. 4. Haywanat baǵında **jolbarıs, tasbaqa** hám

birqazan, aqqtandı kórdik. 5. **Buzawbas** ızgarlı jerde kóp boladı.

Qara hárip penen jazılğan sózlerdiń mánilerin aytıp beriń.

Mánisi hám jazılıwı boyınsha tıǵız birigip ketken sózlerdi **birikken sózler** deymiz. Mısalı: **Ámiwdárya, Nursulıw, sútlimek, suwqabaq, belbew, Erpolat.**

71-shınıǵıw. Berilgen sózlerdegi birikken sózlerdi kóshirip jazıń. Olardıń qalay birikkenligin tusında qawıs ishinde kórsetiń, sorawların qoyıń.

Atqulaq, duzshı, Bestóbe, bilimli, Ziybagúl, bas kiyim, túyetawıq, súwretshi, iyttúyneq, ayaq kiyim, temir jol, asqazan, Erkindárya, jazlıq, Altınkól.

Úlgi: *Seyitkamal* (*Seyit* + *kamal*) t.b.

72-shınıǵıw. Tómenдеgi birikken sózlerdi sol túrinde oqıp shıǵıń.

Qarabaraq — qara+baraq,
baspasóz — baspa+sóz,
Sırdárya — Sır+dárya,
asqazan — as+qazan,
buzawbas — buzaw+bas,
ashıwdas — ashıw+das.

Bul sózlerdiń qalay birikkenligin hám jazılıwın bilip alıń.

qolǵabıs

73-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń.

Dawıt..., sút..., Qońır..., qırq..., Ellik..., palaw..., Quwanış..., qur..., qara..., at..., ayǵa..., as..., suw...

Kerekli sózler: *kól, at, burış, qala, qabaq, buwın, shigin, baqa, jarma, qus, baǵar, taqta, qulaq.*

Payda bolǵan sózler neni ańlatadı? Sorawların qoyıń.

74-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

1. Qızketken saǵasın Ámiwdáryadan aladı. 2. Men dúkannan qolǵap satıp aldım. 3. Jarǵanat gewginge qaray ushıp júredi. 4. Bizler Xojeli — Qońırat baǵdarına júretuǵın avtobusqa mindik.

Úlgi: **Kespas kespe hám as degen sózlerdiń birigiwinen jasalǵan.**

1. Birikken sózlerdiń qalay birikkenligin hám mánilerin aytıp beriń.

75-shınıǵıw. Tómendegi birikken sózlerdi qatnastırıp hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń.

Astaqta, iytbalıq, Aysánem, bıyl, sútburısh.

1. Bul sózlerdiń qalay birikkenligin aytıp berıń.
2. «Sútburısh» qalay tayarlanadı.

76-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Tasbaqa ásten jılıslap júredi. 2. Búgin mektepte ata-analar jıynalısqı boladı. 3. Dáwletmurat aǵa usı jıynalısqı keledi. 4. Qaraqum menen Qızılqumnıń keń jaylawlarında qoylar emin-erkin jayıp júr.

Gáplerdegi birikken sózlerdiń astın sızıp, mánilerin aytıp berıń.

ayǵabaǵar

77-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

1. Men Biybigúl menen kinoteatrǵa bardım.
2. Gúlziybanıń ájaǵası radiotexnik bolıp isleydi.
3. Porlıtaw, Aqqala, Qazaqdárya, Mergenataw degen jerler Moynaq rayonınıń aymaǵına kiredi.

Gáplerdegi birikken sózlerdi tawıp, olardıń qalay jasalǵanlıǵın aytıp berıń.

78-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Aydosqala, Aqdárya, qara torı, Qaraoy, mal qora, kelsap, mal sharwashılıǵı, kepter, kózáynek, biyday reńli, qoljazba, Jetiqaraqshı, Qazanketken, Altinkól, sarı sınılı, kók ala, Bozataw, qırqayaq, Teńgeshashqan, sızılma, shegara.

Birikken sózlerdi tawıp, astın sızırń hám olardıń qalay birikkenligine itibar berirń.

79-shınıǵıw. Tásirli etip oqırń.

1. Men ata-anamnrń qolǵanatıman. 2. Menirń Ábdirazaq ájaǵam shegarada xızmet etedi. 3. Men Berdaqtırń «Amangeldi» poemasını oqıdım. 4. Kún suwıqta qolıma qolǵap kiydim.

1. Birikken sózlerdirń qalay birikkenligin bilip alırń.

2. Shegara, Amangeldi, qolǵap sózleriniń jazılıwrn este saqlarń.

Birikken sózdirń sońǵısınıń dáslepki **q, k** sesleri geyde ózgerip **ǵ, ǵ** bolıp aytıladı hám solay jazıladı. Mısalı: qolǵabıs — qol+qabıs, qolǵap — qol+qap, Amangeldi — aman+keldi, qolǵanat — qol+qanat.

80-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

Shegara — shek+ara

Qolǵap — qol+qap

jarǵanat — jar+qanat
búgin — bul+kún

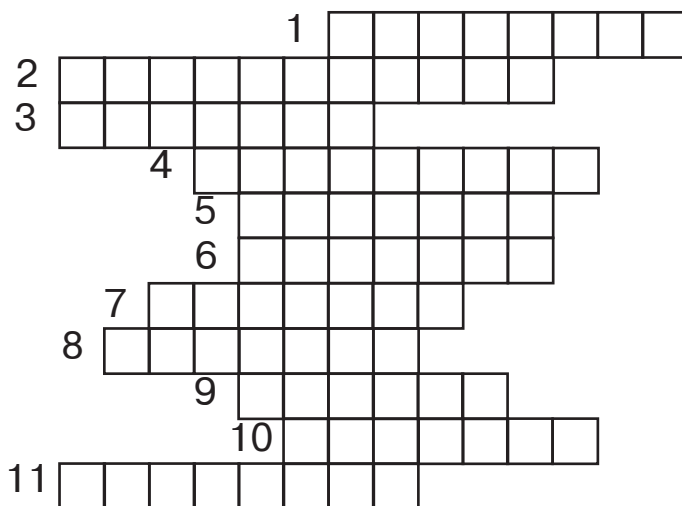
Birikken sózlerde qaysı sesler ózgeriske ushıraǵan?

81-shınıǵıw. Sózlerdi sulıw etip kóshirip jazıń.

Ayǵabaǵar, sútlimek, palawqabaq, Sultanbek, Aqsún-
gúl, Taxtakópir, Ellikqala, Shaxsánem.

«**Sútlimek**» sózin gáp ishinde keltiriń.

82-shınıǵıw. Ketekshelerge tómendegi sózlerdi jaylastırıń.

Allambergen, Ellikqala, jarǵanat, aqqutan, alabuǵa,
Qońirat, Qarataw, Aqdárya, Saqsaq, jolbarıs, ashıwdas.

1. Hár bir sózdiń jazılıwın bilip alıń.
2. Qala atların gáp ishinde keltirip jazıń.

tonna-tonna

83-shınıǵıw. Tómendegi berilgen birikken sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń.

Hinjigúl, qolǵanat, asqazan, túyetawıq, jarǵanat.

1. Birikken sózler qanday máni ańlatadı? Sorawların qoyıń.

Tákirarlaw

84-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Tasbaqa hám shayan bolıp jora,
Kelisipti dos bolwǵa óz ara.
Sapar shegip jolǵa tústi ekewi,
Bellerinde bekkem qamar belbewi.

(Hamza Hákimzada).

Birikken sózlerdi tabıń. Olardıń qalay birikkenligin aytıp beriń.

Sorawlar:

1. Birikken sózler dep nege aytamız?
2. Birikken sózler qalay jasaladı? Mısallar keltiriń.

§8. Jup sózler

85-shınıǵıw. Tómenдеgi gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Gúlbáhár azanda **bet-qolin** juwdı. 2. Rústem **jora-joldasları** menen kinoǵa bardı. 3. **Dúrkin-dúrkin** qoylar otlaqlı jerde jayıp júr. 4. Balıqshılar **aw-duzaqların** salıwǵa tayarlap qoydı. 5. Bıyl báhárde **jawın-shashın** kóp boldı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń astın sızırń hám jazılıwın bilip alıń.

Sózlerdiń juplasıp keliwi arqalı jasalǵan sózlerdi **jup sózler** deymiz. Jup sózlerdiń arasına defis (-) qoyladı. Mısalı: ata-ana, bala-shaǵa, jora-joldas, bes-altı, úlken-kishi.

86-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

Sáhárde sayrap turǵan,
Xosh hawaz búlbúlseń.
Kúni-túni jaynap turǵan,
Shámende bir gúlimseń.

(*Reyimbergen Ayapbergenov*).

Tili bar úlken-kishi,
El jatsa da ol jatpaydı,
Tolǵan mexanizm ishi
Tıqldap tınım tappaydı.

(saat)

(*Xalmurat Saparov*).

1. Jup sózlerdi aytıp beriń. 2. Olar qalay jazılǵan.

87-shınıǵıw. Jup sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım-ayırım gáp jazıń.

Jap-salmalar, shıbın-shirkey, topar-topar, taw-taw, ata-ana, qatar-qurbı, bes-altı.

Úlgi: Mektebimizde ata-analar jıynalıǵı boldı.

Jup sózlerdiń jazılıwın este saqlań.

88-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń.

1. Muzda topar-topar balalar sırganaq tewip júr.
2. Demalıǵ kúni adamlar parkte bala-shaǵası menen qıdırıp júredi. 3. Fermanıń úyir-úyir jılqıları dalada jayılıp júr.

Jup sózlerdi tabıń hám olardıń qalay jasalǵanın aytıp beriń.

|| Geypara jup sózler bir sózdiń qaytalanıp keliwi arqalı jasaladı. Mısalı: **taw-taw, dúrkin-dúrkin, gúrbeń-gúrbeń, juwıra-juwıra, ayta-ayta.** ||

89-shınıǵıw. Qara háríp penen jazılǵan sózlerdiń aralarına defis (-) qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Jaz aylarında bizde **túrli-túrli** miyweler pisedi.
2. **Pada pada** mallar otlaqlı jerde jayılıp júr.

3. Balalar **juwira juwira** sharshadı. 4. **Jılı jılı** sóyleseń, jılan ininen shıǵadı.

Bul sózlediń qalay jasalǵanın aytıp beriń.

90-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli jubaylasların tawıp, aralarına defis (-) qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Mektebimizdiń dógeresine qatar ... terekler otırǵızdıq. 2. Kanaldırn rashındaǵı qar jilt ... etip kózdi qamastradı. 3. Ishki jayda birewler gúbir ... sóleydi. 4. Men juwira ... entigip qalıppan.

1. Olar qalay jasalǵan?
2. Qanday sorawlarǵa juwap berip tur?

taw-taw

91-shınıǵıw. Tómendegi jup sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń.

Úlgi: *Olar úlken-úlken ğarbızlardı saylap aldı.*

Úlken-úlken, juwira-juwira, dúk-dúk, pada-pada, jaza-jaza.

92-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılardıń jarısı jılma-jıl ótkeriledi. 2. Ol barlıq waqıyanı izbe-iz aytıp berdi. 3. Men Ábdiǵappar menen júzbe-júz sóylestim. 4. Shopan qoyların keshte birme-bir kózden ótkerdi.

Berilgen gáplerdiń ishinen jup sózlerdi tawıp, astın sızırń hám olardıń qalay jasalǵanına itibar beriń.

Qaytalanıp kelgen sózdiń dáslepki jubayına **-ma, -me, -ba, -be, -pa, -pe** qosımtaları jalǵanıp keliw arqalı da jup sóz jasaladı. Olardıń arasına defis qoyılıp jazıladı. Mısalı: **qolma-qol, kózbe-kóz, betpe-bet, úyme-úy.**

93-shınıǵıw. Kóp noqattırń ornına tiyisli jubaylasların qoyıp, jup sóz etip kóshirip jazırń.

Baspa-..., gezekpe-..., jekpe-..., awılma-..., awızba-..., jılma-..., úyme-..., qolma-..., júzbe-... .

Bul jup sózlerdiń qalay jasalǵanlıǵın túsindirirń.

94-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

1. Muǵallım oqıwshılardı atpa-at shaqırdı. 2. Kish-kene Sultan kórgenlerin birme-bir aytıp berdi. 3. Baǵman baǵqa jılma-jıl jas nállerdi otırǵızadı.

Sózlerdegi **-ma-me, -pa-pe, -ma-me** qosımtaları qalay jalǵanıp tur?

95-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Polat oraǵı qolında,
Júrgen talaptırń jolında.
Atızdırń **ońı-solında**,
Júrgen **kún-tún** oraqshılar.

(Kúnxoja).

Mańlayırnan aǵızıp ter,
Jaqsı-jamandı sınap kór.
Jaqsı adamnırń keynine er,
Sonda jolırń bolar, balam.

(Berdaq).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berirń.
2. Jup sózlerdirń sınarların salıstırırń.

|| Mánileri bir-birine qarama-qarsı sózlerdirń ||
|| juplasıp keliwinen de jup sóz jasaladı. Mısalı: ||
uzın-qısqa, juwan-jıńıshke, oń-sol. ||

96-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

1. Hámmemiz jaydırń tez pitwine erteli-kesh kómek berdik.
2. Bayram kúni parkte qız-jigit seyil etti.
3. Kúni-túni oqıymız kitap,
Bilmey qalsań awhalırń shataq.

(Ábdirazaq Seytjanov).

Sózler qalay juplasqan, aytıp beríñ.

97-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırñ. Mánileri qarama-qarsı sózlerdi tawıp, jup sóz jasañ.

Juwap, azıp, áste, aǵa, dushshı, qısqa, soraw, tozıp, aqırın, ini, ashshı, uzın, pás, kóp, bálent, az.

Úlgi: Kóp-az.

98-shınıǵıw. Tásirli etip oqırñ.

1. Sársen hár kúni azanda **kórpe-tósegin** ózi jıynaydı. 2. Bizler demalıs kúnleri hár túrli **oyın-zawıqlar** ótkerip turamız. 3. Quwat kinoda kórgenlerin **asıqpay-albıramay** aytıp berdi.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beríñ.
2. Gáplerde qanday sózler juplasıp tur?

Eki túbirli sózdiñ óz ara juplasıp keliwinen jup sóz jasaladı. Mısalı: **aǵa-ini, kórpe-tósek, aǵayın-tuwǵan, oyın-kúlki, qozı-ılaq, jora-joldas.**

99-shınıǵıw. Kóshirip jazırñ.

1. Men jora-joldaslarımdı tez-tezden kórip turaman.
2. Jaslar úlkenlerdi izzet-húrmet etiwleri tiyis.
3. Bizler aǵayın-tuwǵanlarımız benen qatnasıp turamız.
4. Yolka aǵashı qısı-jazı jasarıp turadı.

Gáplerdegi jup sózlerdiń astın sızıń, olardıń qanday sózlerden jasalǵanın aytıp berıń.

100-shınıǵıw. Jup sózlerdi qatnastırıp gáp qurap jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Kúni-túni, barlı-joqlı, úlken-kishi, bet-qol, jora-joldas, oyın-kúlki.

101-shınıǵıw. Oqıń. Jup sózlerge itibar berıń.

Aǵash-paǵash, eshki-peshki, un-pun, chay-pay, sál-pál, jekpe-jek, nan-pan.

Bul jup sózlerdiń keyingisi jeke turǵanda máni ańlata ala ma?

jawn-shashın

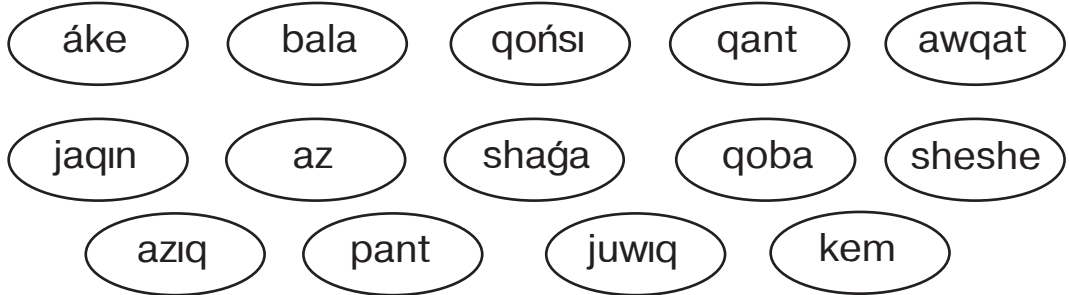
Ayırım jup sózlerdiń jubayı óz aldına bólek ayılmaydı hám máni bildirmeydi. Tek tiykarǵı máni bildiriwshi sóz benen juplasıp ayılıp, jup sóz jasaydı. Mısalı: **nan-pan, qoy-poy, chay-pay, bala-shaǵa.**

102-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jup sózlerdiń qalay jasalǵanın aytıp berıń hám astın sızıń.

1. Endi házlesip chay-pay iship alayıq. 2. Bir qıytaq jerge qawın-pawın ektik. 3. Jılǵa-saylardan

suw aqtı. 4. Jaylawda qozı-ılaqlar sekirip-sekirip oynaydı.

103-shınıǵıw. Ushıp júrgen sózlerdi oqırń.

1. Mánisine qaray jup sóz jasań.

2. Jubayı óz aldına dara turǵanda máni bildiretuǵın jup sózlerdiń astın sızırń.

JUP SÓZLERDI TÁKIRARLAW

104-shınıǵıw. Oqırń.

1. Sánemjannırń shashları,
Sap altınday sap-sarı,
Jalt-jult etip turadı,
Gúl-gúl dónip hár talı.

(Sadıq Nurımbetov).

2. İnsan **ata-anasın** qanday jaqsı kórse, ana tilin de sonday jaqsı kóriwi kerek.

tap-taza

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń qalay jasalǵanın aytıp beriń. 2. Jup sózlerge sorawın qoyıń.

105-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Qarlıǵashtıń tumsıǵı súyir bolǵanlıqtan, ol shıbın-shirkey uslawǵa júdá epli boladı. 2. Qarlıǵash shıbın-shirkeylerdi, qurt-qumırsqanı awqat etedi. 3. Qoyeshkiler otlıqlı jerge jayılmaqta. 4. Aqsúrgúl qurbı-qurdasları menen tez-tez kórisip turadı.

Gáplerdegi jup sózlerdi tawıp, astın sızıń.

106-shınıǵıw. Jumbaqtı oqıń hám sheshimin tabıń.

1. Qanat, quyırq, kekili bar,
Qoqırayǵan sekili bar,
Waqtı-waqtı aytatuǵın
Ǵo-ǵo-ǵoq qosıǵı bar.

(T. Mámbetniyazov).

Qosıqtaǵı jup sózlerdi tabıń.

Sorawlar

1. Jup sózler dep nege aytamız?
2. Jup sózler qalay jasaladı? Mısallar keltiriń.

§9. Atlıq

107-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Shıpaker nawqastı emleydi. 2. Qońırat qalası qaraqalpaq tariyxında erteden belgili. 3. Muǵallım sabaqtı qızıqlı etip ótti. 4. Ádilbek úkeleri menen parkte qıdırıp júrdi.

1. Atlıq sózlerdiń astın sızıp, sorawların qoyıń.
2. **Qońırat** sóziniń jazılıwın yadta saqlań.

Zattıń atın bildiretuǵın sózlerdi **atlıq** deymiz. Atlıq sózlerge **Kim?** yamasa **Ne?** degen sorawlar qoyıladı.

Adamǵa **Kim?** degen soraw, al adamnan basqa zatlarǵa **Ne?** degen soraw qoyladı. Mısalı: **Asqar, pomidor, sawınshı, qoyan.**

108-shınıǵıw. Oqıń. Sorawlardıń ornına kerekli sózlerdiń tiyislinin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Awırǵan adamdı (kim?) emleydi. 2. Adamǵa jaǵımlı (ne?) esip tur. 3. (Kim?) mektepte muǵallım

bolip isleydi. 4. (Ne?) hawada ushıp júr. 5. (Kimler?)
balıq awlap júr.

Kerekli sózler: balıqshılar, *samal*, *apam*, *qarlıgash*,
shıpaker.

109-shınıǵıw. Tómendegi berilgen atlıq sózlerdi oqırń.

Kostyum, bala, ǵaz, dawıl, jánjel, búlbúl, dúbeley,
kóylek, úyrek, burshaq, dápter, eshki, shaqmaq,
gúldirmama.

- Úlgi:** 1. *Zatlar:* oramal, shalbar, ...
2. *Adam, qus jániwarlar:* balıqshı, qırǵawıl, qoy...
3. *Tábiyat qubılısları:* jawın, ...
4. *Waqıya yaki hádiyse atları:* kóterilis, ...

Atlıq sózlerdi úlgidegidey etip, toparlarǵa bólip jazırń.

injener

110-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqırń.

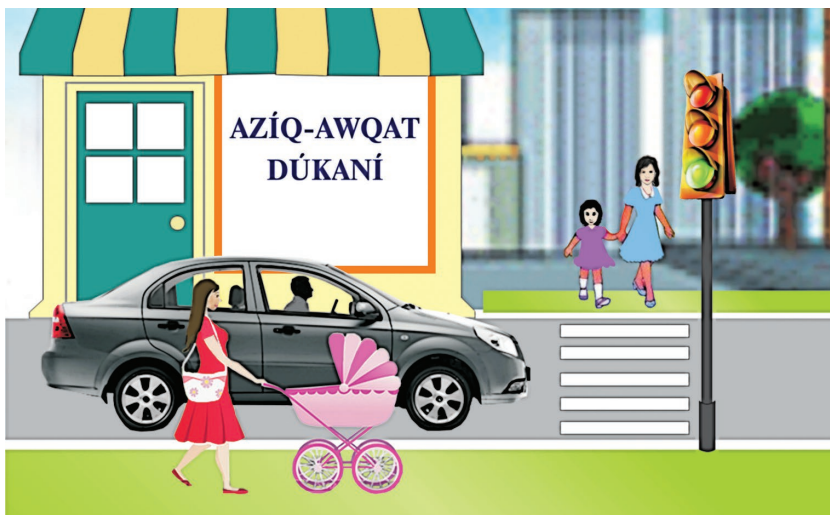
Shıpaker, hárre, kiyim, qırǵawıl, qozı, biyday, buzaw,
shofyor, jazıwshı, velosiped, ilimpaz.

Dáslep **kim?** degen sorawǵa, sońınan **ne?** degen sorawǵa
juwap beretuǵın atlıq sózlerdi kóshirip jazırń.

qaguyda

111-shiníw. Súwretlerdegi zatlardıń atın aytıń.

1.

2.

1. Bul sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. 2. Tiyisli sorawların qoyıń.

112-shınıǵıw. Oqıń. Mazmunın aytıp berıń.

Baxtiyar iske kiristi. Eki saatqa shekem tınbastan jumıs isledi. Jumıs arasında ustanıń islew usılın barlap bardı. Onıń barlıq quralların kórdi. Ásirese, Tawmurat ustanıń kesilgen aǵashlardı shegesiz bir-birine úlestirgeni onı júdá qızıqtırdı.

(J. Seyitnazarov).

Sózlerdiń túbirine qaray **kim?**, **ne?** degen sorawǵa juwap beretuǵın atlıq sózlerdi tabıń.

§ 10. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar.

113-shınıǵıw. Oqıń.

1. Berdaq hám Ájiniyaz — qaraqalpaq xalqınıń ullı shayırları. 2. Kanaldaǵı qatqan muzda balalar sırganaq tewip júr. 3. Zulfiya hám Gúlzar kitapxanadan qızıqlı kitaplar aldı. 4. Bıyl Tórtkúl, Ellikqala rayonlarına qıdırıp baramız.

1. Menshikli atlıqlardı tabıń.
2. Ǵalabalıq atlıqlardı aytıp berıń.

Atlıqlar **menshikli** hám **ǵalabalıq** bolıp ekige bólinedi.

Adamǵa yamasa zatqa menshiklenip qoyılǵan attı **menshikli atlıq** deymiz. Mısalı: **Nawayı,**

Berdaq, Qarataw.

Menshikli atlıqlar bas hárip penen jazıladı.

114-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Ernazar alakóz — qaraqalpaq xalqınıń batırı.
2. Qaraqalpaq xalqınıń eń súyikli shayırlarınıń biri — Ájiniyaz.
3. Tashkent qalasında Aziya, Afrika, Latin Amerikası xalıqlarınıń dúnya júzilik kinofestivalı boldı.

Menshikli atlıqlardı tawıp, astın sızır.

115-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqır.

1. Úrgenish, Termiz, Samarqand, Nókis, Tashkent, Buxaralar atlandı tegis, Ándijan, Namangan, Ferǵana, Qarshi, Hámmeniń qolında ǵalaba jeńis.

(Tilewbergen Jumamuratov).

Qosıqtaǵı menshikli atlıqlardı tabır.

metall

116-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Jerlesimiz Plis Nurpeyisov Ekinshi jer júzilik urısta

úlken qaharmanlıq kórsetti. 2. Ámiwdáryada úlken kópir bar. 3. Doslıq kanalı saǵasın Ámiwdáryadan aladı.

Menshikli atlıqlardıń astın bir, ǵalabalıq atlıqlardıń astın eki ret sızırń.

Zatlarǵa uluwma qoyılǵan attı **ǵalabalıq atlıq** deymiz. Mısalı: **toǵay, suw, klass, muǵallım, qálem, bala, awıl, kitap.**

Ǵalabalıq atlıqlar gáptiń basında bas háríp penen baslanıp jazıladı. Al, basqa orınlarda kishi háríp penen jazıladı.

117-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqırń.

1. Tórtkúl endi eń birinshi orayım,
Gúl jaynattı qalasınıń shırayın,
Xalıq jırлаǵan anaw Qırqqız jerinde,
Tuwdı talay Arıslan hám Gúlayım.

(Tilewbergen Jumamuratov).

Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlardı tabırń hám bir-birinen ayırmashılıǵın aytırń.

118-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

Nazlımxan sulıw — Orta Aziya arxitekturasınıń

dúrdanaları bolǵan Ismayıl Samaniy, Xoja Axmet Yassawiy, Górámir, Biybixanım, Tórebekhanım, Muxammed Tikesh, Maxmud Paxlawiyler menen bir qatarda turatuǵın arxitekturalıq ájayıp estelik.

(ÓserbayXojaniyazov).

Menshikli atlıqlardıń astın bir, ǵalabalıq atlıqlardıń astın eki ret sızıń.

kilogramm

Tákirarlaw

119-shınıǵıw. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar tuwralı tómenдеgi sorawlar boyınsha gúrriń ótkeriń.

1. Házir sen qayerde jasaysań? (qaysı qala yamasa rayon, bólim yamasa awıl ekenligin aytıń).

2. Qaysı mekteptiń neshinshi klasında oqıysań?

3. Ákeń hám anań qaysı mákemedede qanday jumıs isleydi?

4. Óziń sabaqtan bos waqıtlarıńda ne menen shuǵıllanasań?

5. Balalar ushın arnalǵan qanday kitaplardı oqıdıń?

6. Sen jasap atırǵan jerde dárya, kól, kanal, taw, bar ma? Atların atap shıq.

§ 11. Atlıqtıń birlik hám kóplik túri

120-shınıǵıw. Hár bir baǵanadaǵı sózlerdi bir-biri menen salıstırıp oqıń.

Kepter	kepterler,	dápter	dápterler
alma	almalar,	shóje	shójeler
terek	terekler,	sawınshı	sawınshılar

Olardıń ózgesheligin aytıp beriń.

Atlıqlar **birlik** hám **kóplik** mánide qollanıladı.

Atlıqtıń birlik túri jeke zattı bildirip keledi. Mısalı: **kitap, qız, kóshe, mektep, bala, oqıwshı.**

Atlıqtıń kóplik túri birneshe zatlardı bildiredi. Atlıqtıń kóplik túri birlik túrine **-lar, -ler** jalǵawı jalǵanıw arqalı jasaladı.

Atlıq sózdiń keyni juwan buwınǵa pitse, **-lar**, jıńishke buwınǵa pitse **-ler** jalǵawı jalǵanadı.

Mısalı: **kitaplar, kóller, qızlar, balalar.**

shofyor

121-shınıǵıw. Naqıllardı tásirli etip oqırń.

1. Batır el ırısı,
Jawın jer ırısı.
2. Keńesli el azbas,
Keń kiyim tozbas.
3. Til-buwınsız, oy-túpsiz.

Atlıq sózlerdi tabırń. Sorawların qoyırń.

122-shınıǵıw. Sózlerdi oqırń.

Salma, qurılısshı, shıǵarma, terek, kitap, oqıwshı.

Úlgi: *Salmalardan sıldırlap suw aǵıp tur.*

1. Sózlerge dáslep kóplik jalǵawın jalǵań.
2. Sózlerdiń hárbirine bayanlawıshlı ayırım gáp qurap jazırń.

123-shınıǵıw. Qawsırmanıń ornına tiyisli kóplik jalǵawların qoyıp, kóshirip jazırń.

1. Kishkene bala () hám qız () maydanshada oynap júr. 2. Kóshe ()diń eki boyında biyik-biyik terek () samal tartıp ósip tur. 3. Kól ()diń ústinen túrli qus () ushıp ótedi.

124-shınıǵıw. Tekstti oqırń.

Qala ortasındaǵı aydın jol menen mashinalar qurday qatnaydı. Joldıń eki qaptalında piyadalar júretuǵın soqpaq bar. Onıń eki boyında hár túrli terekler ósip tur. Bulardı mektep oqıwshıları óz qolları menen báhárde náshesinen otırǵızǵan edi.

(Xalmurat Saparov).

Kóplik jalǵawı jalǵanǵan atlıq sózlerdi aytıp beriń.

125-shınıǵıw. Oqıń. Atlıq sózlerge qanday jalǵawlar jalǵanǵan?

Ǵaz, úyrekler, qarlıǵashlar, kanallar, sıyr, tawıqlar, kól, kóller, úyrek, qoylar, qırǵawıl, balıqlar, sıyırlar, shóp, shópler.

Úy haywanlarınıń atların qatnastırıp birneshe gáp qurap jazıń.

§ 12. Atlıqtıń betleniwi

126-shınıǵıw. Oqıń.

Qurılısshıman, qurılısshısań, qurılısshı

Qurılısshımız, qurılısshısız, qurılısshı.

Qurılısshıarmız, qurılısshıarsız, qurılıshılar.

Atlıq sózlerdiń betleniwine dıqqat awdarıń. Betlik jalǵawın aytıp beriń.

Adam mánisinde qollanlatuğın atlıq sózler úsh bette, **birlik** hám **kóplik** túrinde betle-
nedi. Mısalı: **birlik túrinde:** Men oqıwshıman.
Sen oqıwshısań. Ol oqıwshı. **Kóplik túrin-
de:** bizler oqıwshımız (oqıwshılarmız), sizler
oqıwshısız (oqıwshılarsız), olar oqıwshı (oqıwshı-
lar).

127-shınıǵıw. Atlıq sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik túrinde betlep, kóshirip jazıń.

Bala, súwretshi, sawınshi.

Úlgi: shofyorman, shofyorsań, shofyor.

Betlik jalǵawlarınıń astın sızıp kórsetiń.

128-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men tórtinshi klastırn oqıwshısıman. 2. Olar eń
aldaǵı qurılısshılar. 3. Sizler zavodtırn aldınǵı jumıs-
shılarınsız. 5. Ol jas sawınshı 6. Bizler analarımızdırn
eń jaqın járdemshilerimiz.

1. Betlik jalǵawların tawıp, astın sızırn. 2. Olardıń qaysı
bette, qanday sanda qollanılıp turǵanın aytıp berirn.

Atlıq sózlerge betlik jalǵawları tómendegishe jalǵanadı:

Birlik túrinde:

I bette < -man, -pan, -ban

II bette < -men, -pen, -ben
-sań

III bette < -seń

III bette betlik jalǵaw bolmaydı.

Kóplik túrinde:

I bette < -mız, -pız, -bız

II bette < -mız, -pız, -biz

III bette < -sız
-siz

III bette betlik jalǵawı bolmaydı.

Atlıq sózdiń betleniw úlgisi:

	Birlik,	Kóplik
I bet	shayıрман	shayırmız (shayırlarmız)
II bet	shayırsań	shayırsız (shayırlarsız)
III bet	shayıр	shayıр (shayıрlar)

129-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli betlik jalǵawların qoyıp, kóshirip jazır.

1. Bizler xalqımızǵa turaq jay salıp beriwshi qurılısshılar... . 2. Sizler mámleketimizdi gúllendiriwshi eń aldınǵı jumısshılar... . 3. Sen hár jılı biydaydan mol zúraát beriwshi diyqan... . 4. Men bilimniń tereń sırların iyelewge umtılıwshı oqıwshı... .

Atlıq sózlerdiń qaysı bette, qaysı sanda turǵanlıǵın aytıp berin.

shkaf

130-shınıǵıw. Atlıq sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanda betlep, betlik jalǵawların defis (-) arqalı bólip jazır.

Ilimpaz, jazıwshı, diyqan.

Úlgi: *Ushqısh-pan, ushqısh-sań, ushqısh.*

«Ilimpaz» sózin gáp ishinde keltirip jazır.

131-shınıǵıw. Qosıqtı dıqqat penen oqır.

Tilindegi kún hám ayman,
Aldındaǵı jortqan tayman,

Is buyırsa orınlayman,
Deydi ađam «kóp jasa»!

(Xalmurat Saparov).

Qosıqtağı betlengen atlıq sózlerdi tawıp, olardıń qaysı bette, qaysı sanda turǵanlıǵın aytıp berıń.

132-shınıǵıw. Tómendegi berilgen atlıq sózlerdi kóplik túrinde betleń. **Dos** sózin gáp ishinde keltiriń.

Muğallım, dos, dúkanslı, bağman.

133-shınıǵıw. Óz oyńızdan tórt atlıq sóz tawıp, olardı birlik hám kóplik sanda betlep, kóshirip jazıń. Betlik jalǵawlarınıń astın sızıń.

§ 13. Atlıqtıń tartımlanıwı

134-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ayırıp, kóshirip jazıń.

Jańla, qobız, ásirlerdiń **gúwası,**
Qaraqalpaq sózleriniń **saǵası,**
Qaytqan ǵazday ǵańqıldaǵan **únińe,**
Shadlıq qurǵan jańa turmıs **dúnyası.**

(Ibrayım Yusupov).

Qosıqtı yadlap alıń.

Zattıń kimge yamasa nege tiyisli ekenligin bildiretuǵın jalǵawlardı **tartım jaǵawları** deymiz. Mısalı: Meniń dápter**im**, seniń dápter**ıń**, onıń dápter**ı**, bizlerdiń dápter**imiz**, dápterler**imiz**, sizlerdiń dápter**ıńız**, dápterler**ıńız**, olardıń dápter**leri**.

135-shınıǵıw. qosıqtı tásirli etip oqıń.

Saw júrsiz be, balalarım,
Keleshekke danalarım.
Kóp úmitler kútip otır,
Sizlerden ata-analarıń.

(*Ábdirazaq Seytjanov*).

Qosıқтаǵı tartımlanǵan atlıq sózlerdi tabıń hám tartım jalǵawınıń mánisin aytıp beriń.

vagon

136-shınıǵıw. Berilgen atlıq sózlerge **-m, -ım, -im, -ń, -ıń, -iń** tartım jalǵawların jalǵań.

Kitap, ana, joldas, el, ǵaz, aǵa.

Qálegen úsh sózdi gáp ishinde keltirip kóshirip jazıń.

Atlıq sózlerdiń tartım jalǵawları menen ózgeriwi **atlıqtıń tartımlanıwı** dep ataladı.

Tartım jalǵawları atlıq sózlerge úsh bette, birlik hám kóplik sanda jalǵanadı:

Birlik túrinde:

I bet -m, -ım, -im,

II bet -ń, -ıń, -iń,

III bet -sı, -sı, -ı, -i,

Kóplik túrinde:

-mız, -miz, -ımız, -imiz

-ńız, -ıız, -iız, -iız,

-ı, -i.

Atlıq sózlerdiń tartımlanıw úlgisi:

Birlik

Kóplik

I bet	anam	anamız, analarımız
	úkem	úkemiz, úkelerimiz
	jumısım	jumısımız, jumıslarımız
II bet	anań	anańız, analarıńız
	úkeń	úkeńiz, úkelerińiz
	jumısıń,	jumısıńız, jumıslarıńız
III bet	anası,	anaları
	úkesi	úkeleri
	jumısı	jumısları

137-shınıǵıw. **Qarındas, kiyim, úy, súwret** degen atlıq sózlerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanda tartımlanıw úlgisi boyınsha tartımlań.

138-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Ata-ana jaqtılı tańım,
Ata-ana — aqılım, ańım.
Shaqaları jemiske tolı,
Ata-ana miyweli baǵım.

(Xalmurat Saparov).

1. Tartım jalǵawlı atlıq sózlerdiń astın sızıń.
2. Atlıqlar neshinshi bette, qaysı sanda tartımlanıp tur?

139-shınıǵıw. Tórende berilgen atlıq sózlerge tartım jalǵawların úsh bette, birlik hám kóplik sanda qosıp, kóshirip jazıń. Tartım jalǵawlarınıń astın sızıń.

Ustaz, ilaq, tirek, perzent, shóje, ata.

140-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Semiz ferma malları,
Otqa bay taw etegi.
Kórgende jańa jaylardı,
Qıyalıń yoshıp ketedi.

(Xalmurat Saparov).

1. Qosıқтаǵı atlıq sózlerge jalǵanǵan tartım jalǵawın tabıń.
2. Tartım jalǵawınıń qaysı bette, qaysı sanda turǵanın aytıp beriń.

141-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tartım jalǵawınıń astın sızıp, qaysı betke tiyisli ekenin aytıń.

1. Súyikli Ózbekistanımız gúllenbekte. 2. Bizler xalqımızdıń qurǵın turmısı ushın hadal miynetimizdi ayamaymız. 3. Sport densawlıǵınıdı bekkemleydi. 4. Miynet súygish xalqımız, jaslarımız baxıtlı turmısta jasaydı.

142-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

1. Sen meniń Ámiwdáryam, Qaratawım,
Tóbem kókti tireydi qurǵınlasań.
Sen meniń gúmbirlegen aq otawım,
Alaqanday bolsań da bir dúnyasań.

(Tólepbergen Mátmuratov).

1. Tartım jalǵawı jalǵanǵan atlıq sózlerdi tabıń, olardıń qaysı sanda turǵanın aytıp beriń.

Atlıq sózlerge kóplik hám tartım jalǵawları jalǵanǵanda, dáslep kóplik jalǵawı, onnan soń tartım jalǵawı jalǵanadı. Mısalı: kitap-**lar-ım**, kitap-**lar-ıń**, kitap-**lar-ı**, kiyim-**ler-ım**, kiyim-**ler-ıń**, kiyim-**ler-i**.

143-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Bizler jaqın doslarımız benen tez-tezden ushırasıp turamız. 2. Egislik jerlerimizdi suwǵa qandırıp suwǵardıq. 3. Tórtinshi klass oqıwshıları sayaxatqa shıqtı. 4. Muǵallimlerimizdi bárqulla húrmet etemiz.

1. Atlıqtıń kóplik jalǵawınıń astın sızıń.
2. Tartım jalǵawı qalay jalǵanıp tur?

144-shınıǵıw. Tómendegi sózlerdi kóshirip jazıń.

Mektep-mektebi, taraq-taraǵı, kitap-kitabı, terek-teregi, top-tobı, oraq-oraqı, oyınshıq-oyınshıǵı, monshaq-monshaǵı, júrek-júregi.

1. Sóz aqırındaǵı seslerdiń ózgeriwine itibar beriń.

Aqırı **k**, **q** hám **p** seslerine pitken atlıq sózlerge dawıslı sesten baslanǵan tartım jalǵawları jalǵanǵanda, **k** sesi **g** sesine, **q** sesi **ǵ** sesine, **p** sesi **b** sesine almasadı hám solay jazıladı. Mısalı: **bilek-bilegi**, **kásip-kásibi**, **ásbap-ásbabı**, **quymaq-quymaǵı**.

145-shınıǵıw. Qawsırmanıń ornına tartım jalǵawınıń (ı-i) tiyislin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Jaslar ushın bilim esik () bárqulla ashıq.
2. Dáwletliniń eki qonaq () bir kúnde keledi.
3. Jaqsı sóz jan azıq ().
4. Sárbinazdıń aldına qoyǵan tilek () orındandı.
5. Jazda terektiń japıraq () kók-kóńbek bolıp dónip turadı.
6. Gúlbáhardıń shıǵarǵan esap () durıs bolıp shıqtı.

1. Sóz aqırındaǵı **k, q, p** sesleriniń ózgeriw sebeplerin aytıp beriń. Tartımlanǵan sózler qaysı sanda, neshinshi bette turǵanlıǵına itibar beriń.

146-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

1. Watan ushın kerek bolsa júregim,
Ayamayman. Watan — meniń tiregim.
Bar kúshimdi xalıq isine sarp etiw —
Tuwǵanımnan oyımdaǵı tilegim.

(T. Seyitmamutov).

2. Egiz tuwdı eshkim meniń,
Ekew boldı ılaǵım.
Enshi etip ılaǵımdı,
Tislep aldım qulaǵın.

(Izbasar Fazilov).

1. Qosıqtaǵı tartım jalǵawı jalǵanǵan atlıq sózlerdi tabıń.

2. Túbir sózlerdiń aqırındaǵı seslerdiń ózgeriw sebebin aytıp beriń.

§ 14. Atlıqtıń sepleniwi

147-shınıǵıw. Oqırń.

1. **Toǵay** — xalıq baylıǵı. 2. Bizler qalıń **toǵaydıń** ishın araladıq. 3. Adamlar dem alıs kúnleri **toǵayǵa** barıp dem aladı. 4. **Toǵaydı** tamashalaw adamǵa lázzet baǵısh etedi. 5. **Toǵayda** túrli aǵashlar ósedi. 6. Keshke jaqın **toǵaydan** úyimizge qayttıq.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyırń hám qalay ózgergenine itibar beriń.

Atlıq sózlerdiń seplik jalǵawları menen ózgeriwın **atlıqtıń sepleniwi** deymiz.

Atlıq sózler ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orn seplikleri menen birlik hám kóplik sanda seplenedi.

Seplik jalǵawları menen ózgergen atlıq sózlerge **kim?, ne?, kimniń?, neniń?, kimge?, nege?, qayda?, kimdi?, neni?, kimnen?, neden?, qaydan?, kimde?, nede?, qayda?** degen sorawlar qoyıladı.

148-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Kanaldıń suwı menen eginlerdi suwǵaradı.
2. Suwshı ǵawashaǵa suw jiberdi.
3. Altingúl tawıqlarǵa dán saldı.
4. Aǵam keshte Tashkentten keldi.
5. Men mektepten kelip, apama járdemlestim.

Úlgi: Aynazar esik aldındaǵı qardı gúredi.
neni?

1. Seplik jalǵawları menen ózgergen atlıq sózlerdiń astın sızıń, tiyisli sorawların ústine jazıń.

149-shınıǵıw. Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisin oqıń.

Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisi

Birlik

Seplik-lerdiń atları	Sorawları	Atlıq sózlerdiń sepleniwi		
Ataw	kim? ne?	bala	awıl	keme
Iyelik	kimniń? neniń?	balanıń	awıldıń	kemeniń
Barıs	kimge? nege? qayaqqa?	balaǵa	awılǵa	kemege
Tabıs	kimdi? neni?	balanı	awıldı	kemeni
Shıǵıs	kimnen? neden? qaydan?	baladan	awıldan	kemedan
Orın	kimde? nede? qay jerde?	balada	awılda	kemede

Kóplik

Seplik- lerdiń atları	Sorawları	Atlıq sózlerdiń sepleniwi		
Ataw	kimler? neler?	balalar	awıllar	kemeler
Iyelik	kimlerdiń? nelerdiń?	balalardıń	awıllardıń	kemelerdiń
Barıs	kimlerge? nelerge? qay jerlerge?	balalarǵa	awıllarǵa	kemelerge
Tabıs	kimlerdi? nelerdi?	balalardı	awıllardı	kemelerdi
Shıǵıs	kimlerden? nelerden? qay jerlerden?	balalardan	awıllardan	kemelerden
Orn	kimlerde? nelerde? qay jerlerde?	balalarda	awıllarda	kemelerde

1. Sepliklerdiń atların hám sorawların bilip alıń.

2. Atlıq sózlerdiń birlik hám kóplik sanda sepleniwine itibar beriń.

150-shınıǵıw. Úlgiden paydalanıp, **shofyor, túlki, toǵay** sózlerin birlik hám kóplik túrinde seplik jalǵawları menen sepleń. Olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

mashinist

151-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Oqıwshılar muǵallimniń sorawlarına** tolıq juwap berdi.
2. **Qalanıń xalqı** jıldan-jılǵa kóbeymekte.
3. **Kitap — adamniń** eń jaqın keńesgóyi hám joldası.

qayda?

Úlgi: *Azat qalada turadı.*

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń ústine tiyisli sorawların qoyıń hám qaysı seplikte, qaysı sanda turǵanın aytıp beriń.

152-shınıǵıw. Qawıstıń ishine sol sózlerge tiyisli sorawların kórsetip, kóshirip jazıń.

1. Palawqabaqtı (), asqabaqtı () waqtında jep turıw densawlıqqa () paydalı. 2. Demalıs kúnleri Biybisánem () úkesin () taza hawada () qıdırtadı. 3. Biziń súyikli Watanımızda () balalar () shadlı turmısta jasaydı.

1. Bul sózlerdiń qaysı seplikte, qaysı sanda kelgenligin aytıp beriń.

2. Birikken atlıqlardı da eske túsiriń.

153-shınıǵıw. Oqıń. Atlıq sózlerge tiyisli sorawların qoyıń. Qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıń.

1. Bir kúni ana ǵaz palapanların ertip, úydiń aldındaǵı

kóldiń ishinde júzip júrdi. Al, Qurbanbaydıń kásibi — ǵazlarına hám palapanlarına qaraw edi. Múmkin ǵazları ósip-órbip júz bolar, bálkim mırń bolar. Bári bir olar kóptiki. Mine, biziń awılda mekteptiń dáslepki qus ferması usılay payda bolǵan edi.

(Óserbay Xojaniyazov).

§ 15. Ataw sepligi

154-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń astın sızıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

1. **Jolawshılar** qálegen qalalarǵa **avtobus, poezd** yamasa **samolyotlar** menen baradı. 2. **Balalar** tánepis waqtında dalada oynap júr. 3. **Muǵallım** klastaǵı oqıwshılardıń qatnasın barladı. 4. Mallarǵa juǵımlı **ot-shópler** berildi. 5. **Sáliyma** sabaqqa jaqsı tayarlandı.

Ataw sepliginiń sorawları: **kim?, ne?, kimler?, neler?** Bul sepliktiń arnawlı jalǵawı bolmaydı. Mısalı: **kitap, kitaplar, úyrek, úyrekler, adam, adamlar.**

155-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına ataw sepliginde turǵan atlıq sózlerdiń tiyislinin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ... — densawlıqtıń saqshıları. 2. ... — oqıwshılardıń

tereń bilim alıwdaǵı eń jaqın dostı, aqılǵóyi hám járdemshisi. 3. ... jumısqa ketti. 4. ... sabaqqa kirdi. 5. Kóshe boyında ósip turǵan ... hawanı tazartadı, dem alıwdı jaqsılaydı.

Kerekli sózler: *kitap, muǵallım, terekler, aǵam, shıpkakerler.*

1. Sózler qanday sanda seplenip tur.

156-shınıǵıw. Tásirli etip oqırń. Ataw sepligindegi sózlerdiń sorawların qoyırń.

1. Rámuwza apası menen parkte qıdırip júrdi. 2. Teplicada qıyar, pomidor ósip tur. 3. Muǵallım ótilgen sabaqtı soradı. 4. Oqıwshılar taza sabaqtı qunıǵıp tırlap otır. 5. Erikler, shiyeler, almalar gúlledi.

157-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, ataw sepliginde turǵan sózlerdiń astın sızırń.

1. Oqıwshı barlıq jerde tártipli bolıp júriwi tiyis. 2. Mekteptiń dógeresine hár túrli gúller egilgen. 3. Tazagúl taxtaǵa shıqtı. 4. Mektep — bilim orayı.

(ne?)

Úlgi: *Qalıń qar jawdı.*

158-shinóǵıw. Tómente berilgen sózlerdi gáp ishinde keltirip jazıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

Maqset, jońışqa, jumısshılar, miyweler, biyday, mektepler, muǵallimler, qońıraw.

§ 16. Iyelik sepligi

159-shinóǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń.

1. **Shortanniń** sorpası tımawǵa em boladı. 2. Kútip turǵan **adamlardıń** sanı kem-kemnen kóbeymekte. 3. **Nurjamaldıń** aǵası jumıs babında Tashkentke barıp qayttı. 4. **Tawıqlardıń** shójeleri arman-berman juwırısıp júr.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawın tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Iyelik sepliginiń sorawları: **kimniń?, neniń?, kimlerdiń?, nelerdiń?**. Jalǵawları: **-dıń, -diń, -tıń, -tiń, -nıń, -niń**.

Sózdiń aqırı únli dawıssızǵa hám dawıslı seske pitkende, **-dıń, -diń, -nıń, -niń** jalǵawları jalǵanadı.

Mısalı: juldız**dıń**, balanı**ń**, inim**niń**.

Sózdiń aqırı únsiz dawıssız seske pitkende, **-tıń, -tiń** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: jumıstı**ń**, erikti**ń**, mektepti**ń**.

160-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Qoyannıń izi qarda belgili bolıp turadı.
2. Mekteptiń aldında jıynalıǵı bolıp atır.
3. Awlımızdıń ortasına jańa mektep salındı.

1. Iyelik sepliginde turǵan sózlerdiń astın bir ret, ataw sepliginde turǵan sózlerdiń astın eki ret sızıń.

161-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **-dıń, -diń, -tıń, -tiń, -niń, -niń** jalǵawlarınıń tiyislinen qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Shıpakerler — densawlıq... — saqshıları.
2. Ana... kewli — balada, bala... kewli dalada.
3. Mektep... sport zalında ata-analar jıynalıǵı boldı.

neniń?

Úlgi: *Bizler Ámiwdáryanıń kópirinen arjaqqa óttik.*

2. Sózlerdiń sorawların ústine jazıp kórsetiń.

162-shınıǵıw. Qosıqtı kórkemlep oqıń.

Márt Tumaris massagettiń
«Qırq qızınıń» urpaǵıman.
Perzentimen pechenegtiń,
Shóldiń qaraqalpaǵıman.

(Ibrayım Yusupov).

1. Kóshirip jazıp, iyelik sepligindegi sózlerdiń astın sızıń.

§ 17. Baris sepligi

163-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Islam **mektepke** ketti. 2. Gúlziyra **ǵazlarına** dán saldı. 3. Aǵam **emlewxanaǵa**, apam **mektepke** jumısqa ketti.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawınıń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Baris sepliginiń sorawları: **kimge?, nege?, qayda?, kimlerge?, nelerge?**. Jalǵawları: **-ǵa, -ge, -qa, -ke, -na, -ne, -a, -e.**

Sózdiń aqırı únli dawıssızǵa hám dawıslı seske pitse **-ǵa, -ge**, al únsiz seske pitse **-qa, -ke** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: Watan**ǵa**, atız**ǵa**, el**ge**, mektep**ke**, joldas**qa**.

I hám II bettegi tartım jalǵawlı sózden soń **-á, -e**, III bettegi tartım jalǵawlı sózden soń **-na, -ne** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: elime, xalqı**ma**, eli**ńe**, xalqı**ńa**, eline.

164-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar mektepke jynaldı. 2. Bizler Qaratawǵa bardıq. 3. Úkem gúllerge suw quydı. 4. Men anama kómekestim.

1. Baris jalǵawlı sózlerdiń astın sızıń hám jalǵawların aytıp beriń.

165-shınıǵıw. Tómente berilgen sózlerge barıs sepliginiń jalǵawın qosıp, hárqaysısına ayırım gáp dúziń. Tiyisli sorawların ústine jazıp kórsetiń.

Ata-ana, xalıq, mashina, joldasım, Ámiwdárya, jarıs.

kimge?

Úlgi: *Men xalqıma xızmet etemen.*

166-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar Berdaqtıń, Ájiniyazdıń qosıqların súyip oqıydı. 2. Mallarǵa ot-shóp saldım. 3. Men toǵayda kiyiktiń ilaǵın kórdim. Ol bizlerge tikireyip qaradı.

Iyelik sepligindegi sózlerdiń astın bir ret, barıs sepligindegi sózlerdiń astın eki ret sızıń.

167-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

1. Men teńeymen seni jegen nanıma,
Uwız benen ruwxıń sıńgen qanıma.
Es bilgeli til jatırqap kórmedim,
Biraq, sen dim jaqınsań-aw janıma.

(Ibrayım Yusupov).

1. Barıs sepligindegi sózlerdi tawıp, jalǵawların aytıp beriń.
2. Tiyisli sorawların qoyıń.

§ 18. Tabis sepligi

168-shınıǵıw. Oqır.

1. Bizler tapsırılǵan **jumıstı** jaqsı orınladıq.
2. **Watandı** qorǵaǵan **azamattı** xalıq bárqulla esinde saqlaydı. 3. **Ata-ananı** qádirlew, olardı húrmet etiw — hárbir insannıń wazıypası. 4. Men **úkemdi** hár kúni baqshaǵa aparaman.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń jalǵawın tawıp, tiyisli sorawların qoyır.

Tabis sepliginiń sorawları: **kimdi?, neni?, kimlerdi?, nelerdi?** Jalǵawları: **-dı, -di, -tı, -ti, -nı, -ni, -n.**

Sózdiń aqır únlı dawıssızǵa hám dawıslı seske pitse, **-dı, -di, -nı, -ni**, únsiz seske pitse, **-tı, -ti** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: qaǵaz**dı**, gúrriń**di**, alman**ı**, kemen**i**, kitapt**ı**.

III bettegi tartım jalǵawlı sózden soń **-n** jalǵawı jalǵanadı. Mısalı: balasın, úkesin.

169-shınıǵıw. Kóshirip jazır.

1. Maldı tapqanǵa baqtır, otındı shapqanǵa jaqtır.
2. Qádirli balalar! Bilimdi tereń iyeleniz! 3. Men qızıqlı kitaplardı kóp oqıyman. 4. Aydarbek úyindegı

qusların jaqsı kútedi. Olarğa waqtında suw quyadı, dán saladı.

1. Tabıs sepliginiń jalǵawı jalǵanǵan sózlerdiń astın sızın hám tiyisli sorawların qoyıń.

170-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń hám yadlań.

Súyemen ósken elimdi,
Súyemen sulıw jerimdi,
Súyemen naǵız miynettiń,
Batır bolǵan erimdi.

(Bayniyaz Qayıpnazarov).

1. Tabıs sepliginde kelgen sózlerdi tawıp, olardıń jalǵawlarını aytıp beriń.

2. Bul sózlerge qanday sorawlar qoyıwǵa boladı?

171-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Biziń xalqımız bárqulla paraxatshılıqtı súyedi.
2. Terilgen paxtalardı zavodqa tapsırdı. 3. Toǵayda hár túrli ańlardı kórdik. 4. Ğarbızdı, palawqabaqtı, asqabaqtı jep turıw júdá paydalı.

1. Barıs sepligindegi sózdiń astın bir ret, tabıs sepligindegi sózdiń astın eki ret sızın.

stanciya

172-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Mekteptiń múlkin kózdiń qarashıǵınday saqlań.
2. Men baqshadan úkemdi ákeldim. 3. Sultanbek áke-sheshesin, joldasın, muǵallimin, ulıwma jası úlkenlerdi jaqsı sıylaydı. 4. Kitaptan qızıqlı gúrrińlerdi oqıdım.

1. Tabıs sepligindegi sózlerdiń astın sızıń. Sorawların ústine jazıń.

neni?

Úlgi: *Mámбетбай берілген тапсырmanı óz waqtında orınlaydı.*

173-shınıǵıw. **Baǵman, oqıwshı, kitap, dápter** degen sózlerdi ataw, iyelik, barıs, tabıs seplikleri menen birlik hám kóplik sanda sepleń. Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisinen paydalanıń.

§ 19. Shıǵıs sepligi

174-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli jalǵawların qoyıp, kóshirip jazıp, sorawların qoyıń.

1. Jayǵa áynek... kúnniń sáwlesi tústi. 2. Aysánem mektep... úyine qayttı. 3. Jaqsı oqıǵan oqıwshı... keleshekte hár túrli kásip iyeleri shıǵadı. 4. Kitaptı qádirle, sebebi bilmegenińdi kitap... bileseń.

kimnen?
Úlgi: *Tashkentte oqıp atırǵan aǵamnan xat aldım.*

1. Hár bir gápte neshe sóz bar?

Shıǵıs sepliginiń sorawları: **kimnen?, neden?, qaydan?, kimlerden?, nelerden?**.
Jalǵawları: **-dan, -den, -tan, -ten, -nan, -nen.**

Sózdiń aqırı únli dawıssızǵa hám dawıslı seske pitse, sonday-aq III bettegi tartım jalǵawlı sózden keyin **-dan, -den, -nan, -nen**, únsiz seske pitse, **-tan, -ten**, jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: atız**dan**, el**den**, inis**inen**, tárbiyashıs**ınan**, aǵasht**an**, terek**ten**.

175-shınıǵıw. Tómendegi sózlerge shıǵıs sepliginiń jalǵawların jalǵań. Tiyisli sorawların qoyıń.

Qala, balası, dúkan, jońshqa.

1. Olardıń hárqaysısına ayırım gáp dúziń.

176-shınıǵıw. Oqıń. Shıǵıs sepliginiń jalǵawı jalǵanǵan sózlerdi tabıń.

1. Paraxat joldasınan xat aldı. 2. Samolyot aerodromnan kóterildi. 3. Hár kúni televizordan respub-

likamızdağı jańalıqlardı kórsetedi. 4. Erpolat mektepten tuwrı úyine qayttı.

1. Shıǵıs sepliginiń jalǵawları qalay jalǵanıp turǵanın túsindirıń.

177-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

1. Sonlıqtan da adamnan
Tuwılar adam balası,
Aǵla tuwılǵan balańnan
Jalǵanar ómir jalǵası.

(Reyimbergen Ayapbergenov).

1. Shıǵıs sepligindegi sózlerdi tabıń.
2. Olardıń jalǵawların aytıp beriń.

178-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Orılǵan pishendi bir jerge gúdiledik. 2. Muǵallım Asqardan tapsırmanı soradı. 3. Eki bala suwdı keship ótip, qoyanniń gójegin usladı.

1. Tabıs hám shıǵıs sepligindegi sózlerdiń astın sızıń.
2. Tiyisli sorawların qoyıń.

179-shınıǵıw. Tómende berilgen sózlerdi **ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs** seplikleri menen birlik hám kóplik sanda sepleń. Atlıq sózlerdiń sepleniw úlgisinen paydalanıń.

Qurılısshı, qala, dárya, aǵash.

§20. Orın sepligi

180-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. **Zavodta** qızǵın miynet etip atırǵan jumısshılardı kórdik. 2. Ol basshı **jumısta** isleydi. 3. Jumabek **awılda** turadı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń astın sızırń.
2. Sorawların ústine jazıp kórsetiń.

Orın sepliginiń sorawları: **kimde? nede? qayda? kimlerde? nelerde?**

Sózdiń aqırını únli dawıssız seske pitse, **-da, -de,** al únsiz seske pitse, **-ta, -te** jalǵawları jalǵanadı. Mısalı: baǵ**da,** kósh**de,** awıl**da,** elim**de,** kitap**ta,** mektep**te,** klasta**ta,** cirk**te.**

181-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Biziń elimizde birneshe mıń jas balalar mekteplerde tárbiya hám bilim almaqta. 2. Kamal awılda turadı. 3. Jarısta bizler ozıp shıqtıq.

1. Orın sepligindegi sózlerdiń astın sızırń. Tiyisli sorawların qoyırń.

182-shınıǵıw. Qosıqtı oqırń.

1. Muǵallimmen, bilim gilti qolımda,
Jas áwladqa ómir sın ashaman.

Qanday asıw gezlesse de jolımda,
Men olardı baslap shıńnan asaman.
(S. Tájimuratov).

1. Orın sepligindegi sózlerdi tawıp, jalǵawların aytıp berıń.
2. Olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

183-shınıǵıw. Qawıstırın ishindegi sorawlardıń ornına tiyisli sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Dosjan (qayda?) oqıp atır.
2. (Kimde?) hár túrli oyınshıqlar bar.
3. (Qayda?) kerek zatlardıń bári tabıladı.
4. Oqıwshı (qayda?) tártipli bolıp júriwi tiyis.
5. (Kimde?) qızıqlı kitaplar kóp.

Kerekli sózler: *bazarda, qala orayında, Sultanda, mektepte hám kóshede, Baxıtta.*

1. Ózlerińizde qanday kitaplar bar?

184-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi **ataw, iyelik, barıs, tabıs, shıǵıs, orın** seplikleri menen birlik hám kóplik sanda sepleń.

Kárim, usta, hawa, qar.

185-shınıǵıw. Oqıń.

1. Ósken shadlı zamanda,
Bayramım ǵoy meniń de,

Bilim bergen adamğa
Úlken húrmet elimde.

(Xalmurat Saparov).

1. Seplik jalǵawındaǵı sózlerdi tabırń.
2. Olardıń qaysı seplikte turǵanlıǵın aytıp berirń.

§21. Qospa atlıqlardıń imlası

186-shınıǵıw. Oqırń.

1. **Ámiwdárya** — **Orta Aziyadaǵı** eń úlken dárya.
2. Erte zamanda **Ámiwdárya** házirgi **Qaraqumniń** üstinen aqqan.
3. **Gúlayım** — «Qırq qız» dástanınıń bas qaharmanı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berirń.
2. Olardıń jazılıwın yadta tutırń.

Qospa atlıqtıń jasalıwı hám jazılıwı túrlishe boladı. Olardıń tómendegidey túrleri bar: 1) birikken qospa atlıqlar: **Qarataw, Qaraózek, tasbaqa, shayshóp, Bekmurat;** 2) birikpegen qospa atlıqlar: **ayaq kiyim, bas kiyim, temir jol, Aral teńizi, Góne Úrgenish;** 3) jup atlıqlar: **ot-shóp, ata-ana, azıq-awqat;** 4) qıs qarǵan atlıqlar: **QR** (Qaraqalpaqstan

Respublikası), **ÓZR** (Ózbekistan Respublikası), **BMSH** (Birlesken Milletler Shólkemi), **Pedkolledj** (pedagogikalıq kolledj) t.b.

187-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi dıqqat penen oqır.

Aygabaǵar, baspasóz, qol oramal, jıyın-terim, jora-joldas, ot-shóp, asqabaq, palawqabaq, Qara teńiz, Aysulıw, Biybigúl, Aydarbek, aqbas, jolbasshı, suwshigin.

1. Qospa atlıqlardıń qanday túrleri bar?
2. Olar qalay jasalǵan?

asqazan

188-shınıǵıw. Oqır.

Aytjan, Lalagúl, Shaxsánem, Aybiybi, Sahibjamal, mal sharwashılıǵı, temir jol, dasmalqabaq, asqabaq, belbew, mal qora, qolǵap.

1. Dáslep birikken, soń birikpegen qospa atlıqlardı jazır.
2. Olardıń jasalıwına hám jazılıwına itibar beriń.

Birikken qospa atlıqlar mánisi hám jazılıwı jaǵınan birigip ketedi. Mısalı: **Bestóbe** (bes+tóbe), **shayshóp** (shay+shóp), **Taqiyatas** (Taqıya+tas),

buzawbas (buzaw+bas).

Birikpegen qospa atlıqlar mánisi jaǵınan bir túsinikti bildirse de, bólek jazıladı. Mısalı: **bas kiyim, Kaspiy teńizi, aq may.**

189-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Qarakóz — balıqtıń (shabaqtıń) bir túri.
2. Merezshóp, shayshóp, atqulaq, balıq kóz ósimliklerdiń túrin bildiredi.
3. Túyequs, qaraqus, suw tawıq — quslardıń atın bildiredi.

1. Qospa atlıqlardıń astın sızıń.
2. Gáplerdegi qospa atlıqlardıń qalay jazılǵanlıǵın aytıp beriń.

190-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tómendegi kerekli sózlerden tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ... Úrgenish, Tashawız wálayatınıń bir rayonı bolıp tabıladı.
2. Qur ... kóbinese kóldiń, shalshıq suwlardıń dógeresinde jasaydı.
3. Quwanish ... kanalınan Qara ..., Taxta ... rayonları suw ishedi.

Kerekli sózler: *Góne, baqa, ózek, kópir, jarma.*

1. Birikpegen qospa atlıqlardı jazıwda qaǵıydanı bassılıqqa alıń.

191-shiníw. Oqır. Dáslep jup, soń qısqarǵan sózlerdi jazır. Olardıń jasalıwına itibar berir.

Jora-joldas, qazan-tabaq, ata-ana, bala-shaǵa, qurt-qumırsqa, ul-qız, QR, aǵa-ini, QMU, BMSH, ped-institut.

Jup atlıqlar eki atlıq sózdiń juplasıwınan jasaladı. Jazıwda aralarına defis (-) qoyladı. Mısalı: **qural-ásbap, qoy-eshki, qozı-ılaq, pada-pada, oyın-kúlki.**

Ayırım atlıq sózler ıqsham jazıw hám sóylew ushın qısqarǵan túrinde jazıladı. Mısalı: **QMU** — Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, **NMPI** — Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı, **QR** — Qaraqalpaqstan Respublikası, **TashMI** — Tashkent Medicina institutı.

192-shiníw. Kóshirip jazır.

1. QR (Qaraqalpaqstan Respublikası) nırn paytaxtı — Nókis. 2. Bıyl QMU hár túrli qánigelikler boyınsha kóplegen talabalardı qabıl etti. 3. Paraxattırn jora-joldasları kóp. 4. NMPIda respublikamızdıń kóp ǵana jasları bilim almaqta.

1. Jup hám qısqarǵan atlıqlardıń astın sızır.

193-shınıǵıw. Oqırń.

1. Bahadır qozı-ılaqların otlaq jerlerge baqtı.
2. BMShta eń áhmiyetli máseleler qaraldı.
3. Pedkolledjdiń aldında ráńbárań gúller ósip tur.
4. Seyitkamal jora-joldasları menen mektepke ketti.

1. Jup atlıq penen qısqarǵan atlıqlardı tabırń hám jazılıwına itibar berirń.

194-shınıǵıw. «**Qıs**» degen temada gúrriń jazırń. Jazǵan gúrrińińizde atlıq sózler bolatuǵın bolsın. Atlıq sózdiń astın sızırń hám oǵan tiyisli sorawlar qoyırń. Atlıq sózlerdiń qaysı seplik jalǵawında turǵanın aytıp berirń.

Sorawlar:

1. Atlıq dep nege aytamız?
2. Menshikli hám ǵalabalıq atlıq degenimiz ne?
3. Atlıqtıń birlik hám kóplik túri dep nege aytamız?
4. Atlıq sózlerdiń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniwın mısallar menen aytıp berirń.
5. Atlıqtıń tartımlanıwı dep nege aytamız?
6. Atlıqtıń sepleniwi dep nege aytamız?
7. Atlıqtıń neshe sepligi bar? Sepliklerdiń sorawların hám jalǵawların aytıp berirń.
8. Qospa atlıqlardıń túrlerin, olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp berirń hám birneshe mısallar keltirirń.

§22. Kelbetlik

195-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqırn.

Biziń tóbemizden kók aspan tónkerilip qaraydı. Qaptalımız tereklik. Bizlerdiń betimizdi sıypap, báhardıń salqın samalı esedi.

Aspandaǵı aqshıl bulklar áste ǵana jılıp usı samaldıń aldına túsedı...

(Óserbay Ayjanov).

1. Kóshirip jazıp, kelbetlik sózdiń astın sızırn.
2. Tiyisli sorawın qoyırn.

Kelbetlik sózler kóbinese atlıq sózlerdi anıqlap keledi.

Mısalı: Íssı nan, qalırn qar, aqıllı jigit, ashshı burış, góne kiyim, ótkir balta, semiz qoy, jabayı úyrek.

196-shınıǵıw. Tásirli etip oqırn.

Jayhun jaǵasında ósken bayterek,
Túbi bir shaqası mıń bolar demek.
Sen sonday sayalı, quyashlı elseń,
Tınıshlıq hám ıǵbal sendegi tilek.

(I. Yusupov)

1. Qosıqtaǵı kelbetlik sózdi tawıp, sorawın qoyırn.
2. Kelbetlik qaysı sózdi sıpatlap, anıqlap turıptı.

3. Gimndi naması menen yadlap júriń.

197-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli kelbetlik sózlerdi qoyıp, kóshirip jazırn.

.... qala, qız, oramal, tas.

Tiyisli sózler: *sulıw, qalıń, kórkem, úlken.*

198-shınıǵıw. Tekstti oqırn. Kelbetlik sózlerdi tabırn.

Ájiniyaz

Ájiniyaz Qosıbay ulı 1824-jılı Moynaq rayonınıń «Qamis bóget» degen jerinde tuwılǵan.

Ákesi Qosıbay shayır hám mergen adam bolǵan. Anası Naziyra sózge sheshen, dilwar hayal bolǵan. Ájiniyaz jaslayınan-aq oqıwǵa berilgen ziyrek hám shaqqan bala bolıp ósti. Ol Xiywa medreselerinde bilim alǵan, óz xalqınıń eń oqımıslı shayırı.

1. Kelbetlikler qanday sorawlarǵa juwap beredi, aytırn.

Kelbetlik sózler zattırn túr-túsin, sapasın, kólemin, mazasın, qásiyetin, salmaǵın bildirip, **qanday? qaysı?** sorawlarına juwap beredi.

Mısalı: **Sulıw** qız, **mazalı** qawın, **qızıl** gúl, **jaqsı** bala, **awır** júk, **qattı** metall.

199-shınıǵıw. Bir-birine sáykes keletuǵın atlıq hám kelbetlik sózlerdi baylanstırıp jazırn.

Ilimpaz, jazıwshı, muǵallım, mámleket, imarat, qız, kelinshek, jigit, qala, ullı, talantlı, álpayım, qúdiretli, jańa, shıraylı, ádepli, gózzal, sulıw.

Úlgi: *Talantlı, jazıwshı.*

1. Kelbetlik sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.
2. Kelbetlik qaysı orında jazıladı?

200-shınıǵıw. Berilgen kelbetlik sózge sáykes atlıq sózlerdi tawıp kóshirip jazıń?

quwanışlı	qalıń
ziyrek	taza
dáwjúrek	shıraylı

Úlgi: *Taza hawa.*

1. Kelbetliklerdiń qanday máni bildirip turǵanına itibar beriń.

201-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Sur qozı

Tuwıldı mine sur qozı.
Gáwharday bop tur ózi.
Emip atır anasın,
Tirishe eken bul qozı.

(Sadıq Nurımbetov).

1. Qosıқтаǵı kelbetlik sózlerdi tabıń.
2. Tirishe sóziniń mánisin bilip alıń.

202-shınıǵıw. Kelbetliklerdi mánisine qaray toparlarǵa bóliń.

Móldir, qıp-qızıl, dámsiz, shıraylı, appaq, turıshlı, ashshı, aq, qara, qońır, góne, qattı, jumsaq.

Zattıń túri: sulıw, gózzal.

Zattıń dámi: mazalı.

Zattıń reńi: qıp-qızıl.

Zattıń sapası: jańa,

1. Kelbetlikler zattıń qanday belgilerin bildirip tur?

203-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli kelbetliklerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

...shash,....sıyır, ... qala, ... burısh, ... shóp.

Kerekli sózler: ala, súmbil, ashshı, góne, kók,

1. Qálegen úshewin gáp ishinde keltirin.

204-shınıǵıw. Qawıstıń ishindegi sorawlardıń ornına kelbetlik sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

(Qanday?) aspan, (Qanday?) suw, (Qanday?) kóylek, (Qanday?) bult, (Qanday?) terek, (Qanday?) kóshe.

Kerekli sózler: móldir, kók, qara, keń, aq, taza.

1. Kelbetlik sózlerdi túbir menen qosımtaǵa ajratıwǵa bola ma?

Tiykar kelbetliklerdi túbir menen qosımtaǵa ajıratıwǵa bolmaydı. **Mısalı:** sarı, ash, toq, qońır, úlken, tómen, qara.

205-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına atlıq sózlerdiń tiyislin qoyıp, kóshirip jazır.

1. Jańa, biyik...
2. Aq, sarı...
3. Kishi, pás....

Kerekli sózler: imaratlar, gúller, orınıqlar.

Túbir sózlerge sóz jasawshı qosımtalardıń qosılıwı arqalı dórendi kelbetlik jasaladı.

Mısalı: kewilli, aqıllı, maqtanshaq, elsiz, tapqır, qorqaq.

206-shınıǵıw. Naqıl-maqallardı kóshirip jazır.

Jalqawdıń janı tatlı,
Miynettiń nanı tatlı.

Jaylawı otlı boladı.
Malı sútli boladı.

Bilimli mırdı jıǵadı,
Bilekli birdi jıǵadı.

1. Dórendi kelbetliklerdi tawıp, astın sızırn. Qalay jasalǵanlıǵına itibar berir.

2. Kelbetliklerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp aytıp berıń.

207-shınıǵıw. Atlıq sózlerdiń mánisine qarap kelbetlik sózlerdi qosıp, kóshirip jazıń. Qosımtasınıń astın sızıń.

Qıyal, qoyan, mákan, oqıwshı, tún, suw, jaw, qız, muzday, bilgish, tilsiz, aysız, qorqaq, qutlı, ushqır, sawatlı.

Kelbetlikler sóz jasawshı: **-lı-li, -sız, -siz, -day, -dey, -tay, -tey, -ǵısh -gish, -awıq -ewik, -aq -ek, -iq -ik** qosımtaları arqalı jasaladı.

208-shınıǵıw. Túbirleri birdey bolǵan sózlerdi diqqat penen oqıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Miywe, miyweli, miywesiz, oy, oyılı, oysız, bil, bilgish, bilim, bilimsiz, bilimli, tay, tayǵaq, súz, súzewik, kes, kesik, tas, tastay, qawın, qawınday.

Úlgi: Miyweli,...

1. Kelbetlik sózlerdi úlgi boyınsha terip jazıń.

209-shınıǵıw. Berilgen sózlerdiń arasındaǵı ayırmashılıqlardı bilip alıń. Sózlerdiń hárbirin gáp ishinde keltirip jazıń.

Kóylek, kóylekshen, talap, talapshań.
Shaqır, shaqırawıq, kór, kórgish.

Úlgi: Bala jaqsı oqıwǵa talaplandı (ne qıldı?).
Ol talapshań (qanday?) bala.

1. Sózlerdiń mánisi ne sebepten ózgerip tur?

210-shınıǵıw. Berilgen sózlerden qosımtalardıń járdeminde kelbetlik jasań.

baqır, qaraw, tártip, saya, polat.

1. Payda bolǵan kelbetliklerdiń hárbirine baylanıslı gáp qurap jazıń.

2. Kelbetlik sózlerdiń astın sızıń.

211-shınıǵıw. Jańıltpashtı jańılıspay oqıń.

Basqalar kótere almaǵan,
Awır júkti kótere alaman.
Tayǵaq muzdan tayǵanamastan.
Tayǵanaqlamay óte alaman.

1. Sulıw etip kóshirip jazıń, Kelbetliktiń astın sızıń.

212-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Tóbemizde quyash máńgi,
Jarqıraydı anamızday.
Turmısımız sulıw, sánli,
Awıl menen qalamız bay.

1. Kóshirip jazıp, sorawlarǵa awızsha juwap beriń.

2. Turmısımız qanday? Awıl menen qalamız qanday?

213-shınıǵıw. Oqıń. Qanday degen sorawlarǵa juwap beretuǵın sózlerdi aytıp beriń.

...Men salpıldaq ayaq kiyimimdi asıǵıp ayaǵıma ildirdim de, sırtqa shıqtım. Qarasam, biziń tarǵıl pıshıq emes. Kirttaqanday, tırnaǵına shekem qap-qara, bir bala pıshıq, mayǵa túsken tıshqanday bolıp, esikte tur.

Sózlik

Kirttaqanday — kishkene

214-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Tabanı **jalpaq**,
Qumǵa batpaǵan.
Asıqpay salmaqlı,
Adım atlaǵan.
Iri deneli,
Shıdamlı shólge,
Júgińdi kóterer,
Paydalı elge.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń astın sızıń.
2. Kelbetlik sózler neni sıpatlap tur?

215-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

Jawın-shashınlı gúz kúnleriniń biri edi. Kún batıp, gewgim túse basladı. Bir waqıtta sırtqı esik betten

qandayda bir pıshıqtıń múńlı miyawalaǵan dawısı esitiledi.

—Áziz, tarǵıl pıshıǵıń dalada, jawınnıń astında qalıp qoyıptı ǵoy, balam, —dedi apam.

(*Alp Sultan*).

1. Mazmunın óz sózińiz benen aytıp beriń.
2. Kelbetlik sózlerdiń jasalwına itibar beriń.

216-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqıń hám mánisi boyınsha toparlarǵa bólip jazıń.

Tebewik, parasatlı, domalaq, kishipeyil, awır, saqıy, súzewik, qıysıq, erinshek, tep-tegis, tártipli, biyik.

Úlgi: 1. Kólemi hám mólsberi: jeńil.
2. Minez-qılıq: tebewik

1. Adamlarǵa tán bolǵan belgilerdiń astın sızıń.
2. **Tebewik, súzewik** sózlerin ǵáp ishinde keltirip jazıń.

Sorawlar:

1. Kelbetlik dep qanday sózge ayıladı?
2. Tiykar kelbetliklerdiń ózgeshiligi nede?
3. Dórendi kelbetlikler qalay jasaladı?

§23. Sanlıq

217-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara háríp penen jazılǵan sózlerge itibar beriń. Sanlıq sózlerdi ózi baylanısıp turǵan atlıq sózleri menen birge kóshiriń.

Altı jasar, **segiz** jasar hám **on** jasar **úsh** bala balıq awlawǵa shıqtı. Qarmaqların suwǵa tasladı. Shelegin suwdan **otız** adım alısraqqa qoydı. Uslaǵan balıqların shelekke saldı.

— Qansha balıq usladıq? — dep soradı balalardıń úlkeni.

—Menińshe, **eliwdey** balıq usladıq, — dedi ortan-shısı.

Genjetay balanı balıqtı sanap keliwge jiberdi. Genjetay bala tek **jigirmaǵa** shekem sanap biletuǵın edi.
(Serik Baytuqaev).

Sanlıqlar zattıń sanın, qatar tártibin, muǵdarın, shamasın bildirip, **qansha? neshew? neshinshi?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Mısalı: bes qız, tórtinshi klass, altınshı kún.

218-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Biziń klasta jigirma altı oqıwshı bar.

Báhárde mektepke on túp júzim nálin alıp keldi. Segiz oqıwshı bel, bes qız shelek alıp kelgen. Ekewi birge nál otırǵızdı.

1. Sanlıq sózlerdiń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

219-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sanlıq sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Sanlıqlardıń astın sızıń.

Men ... -jılı tuwıldım.

Meniń ... úkem ... ajapam bar.

Bizler ... jayda turamız. Ajaǵam ... klasta oqıydı.

220-shınıǵıw. Oqırń. Sanlıq sózlerge itibar beriń.

Birinshisi sanaq san.

Balalar onı súyipti,

Ekinshisi atlıq sóz,

Bildirip tur biyikti.

Usı **ekewi** qosılsa,

Qubla bette jer atı,

Xalqımızǵa súyikli.

(Bes tóbe).

1. Tiyisli sorawların qoyırń, sanlıqlardıń ayırmashılıǵın túsindirirń.

221-shınıǵıw. Kóp noqattırń ornına tiyisli sánelerdi qoyıp, tekstti oqırń. Sanlıqlardıń sorawın qoyırń.

... -jil ... -sentyabr — Ǵárezsizlik bayramı.

... -jil ... -dekabr — Qaraqalpaq tili bayramı.

... -yanvar — Watan qorǵawshılar kúni.

1. Jáne qanday bayramlardıń atların bilesiz?

222-shınıǵıw. Oqırń, mazmunın aytıp beriń. Sanlıqlardı sorawları arqalı anıqlań. Sanlıq sózlerdiń astın sızırń.

Italiyalı aspazlar úlken tort tayarlaptı. Ol dúnyadaǵı eń úlken tort esaplanıp «Ginnes rekordları» kitabına kirgizilgen.

Torttıń uzınlıǵı 2 kilometr 396 metr. Onı tayarlaw ushın 500 kilogramm sarımay, 900 kilogramm qumsheker, 500 kilogramm qárelı vareniesi, 14000 máyek jumsalǵan.

Úlken torttı tayarlawda 200 adam miynet etken.

«Gúlخان» jurnalınan.

223-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń. Sanlıq sózlerdi tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Jumbaǵım — Jubayxan

Jubayxan degen bir atta,
Elespesiz sıpatta.
Jumbaq bolıp jatırǵan,
Tórt adamnıń atı bar.
Qızdıń atı birewi,
Uldıń atı úshewi,
Qáytkende tórt at shıǵadı?
Ne etiw kerek ol ushın,
Ol ózińniń jumısıń.
Jumbaqtıń shárti biraq ta,
Jubayxanǵa heshqanday,
Sırttan hárip qospańız,
Meyli saǵan ruxsat.
Sol tórt attı tabıwda,

Jubayxannan qálegen,
Háripti alıp taslańız,
Duris boladı, sóytip tapsańız.

Ubayxan Sadıqov.

Jumbaqtıń juwabı: Jubayxan, Ubayxan, Bayxan, Ayxan.

Ayırım sanaq sanlarǵa **-aw-ew** qosımtaları jalǵanıp, zatlardıń sanın jıynaqlap kórsetedi. **Mısalı:** **birew, ekew, úshew, tórtew, besew, altaw, jetew.**

224-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sanlıqlardıń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Erkinbay aǵanıń ulı birew, qızları ekew.
2. Qızlarınıń ekewi de joqarı oqıw ornın pitker-gen.
3. Birewden ekew jaqsı, ekewden úshew jaqsı. Tórtewdiń nesin aytasań?
4. Ótken dáwirde jalaq, taz, suw kóz — úshewi joldas bolıptı. Úshewi de ózleriniń tábiyiy aybın bir-birine bildirmewge tırısıptı...

-aw, -ew qosımtalı sanlıqlar zattıń sanın jıynaqlap hám sheklep kórsetedi. **Mısalı:** Qızlar besew, er balalar altaw, ilaq tórtew, qozı jetew. Sıyır ekew, qoy úshew, at birew.

§24. Almasıq

225-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń.

1. **Men** hár kúni úyge berilgen tapsırmaǵa jaqsı tayarlanıp baraman. 2. **Bizler** demalis kúni suwǵa shomıldıq. 3. **Ol** awqatlanıp bolǵan soń mektebine ketti. 4. **Sizler** sayaxattan qashan kelesizler?

1. Qara háríp penen jazılǵan sózlerge itibar beriń, tiyisli sorawların qoyıń.

Atlıq, kelbetlik, sanlıq sózlerdiń ornına almasıp qollanılatuǵın sózlerdi **almasıq** deymiz. Olar: **men, sen, ol, biz, bizler, siz, sizler, olar, bul, sol, anaw, mınaw, usı, qanday, qaysı, neshe, neshew, qansha?, qaydan?, qayda?** t.b. Mısalı: **Sen** neshinshi klasta oqıysań? **Qanday** kitaplardı oqıdıń? **Bizler** bir-birimiz benen dos hám tatıwmız. **Olar** sabaqtan jaqsı oqıydı.

226-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men baǵdı araladım. 2. Sen neshinshi klasta oqıysań? 3. Biz ózimizden úlken adamlardı sıylaymız. 4. Siz sabaqqa jaqsı tayarlandırız ba?

1. Almasıq sózlerdi tawıp, astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

227-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń.

1. Bizler Ana-Watanımızdı súyemiz hám qádirleyemiz.
2. Aysultan menen Jaqsıbiyke avtobus kútip turdı.
3. Olar — bilimniń negizin iyelewshi jas áwladlar.
4. — Qaysı sıyr buzaw tuwdı?
— Ala sıyr buzaw tuwdı.

1. Gáplerdegi almasıq sózlerdi tawıp, olardıń qanday sózler menen almasıp kelgenin túsindiríń.

228-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli almasıq sózlerin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ... tórtinshi klasta oqıydı. 2. ... hár kúni taza hawada júrip dem alamız. 3. ... tereklerdi tigiwge óz úlesimdi qostım. 4. Qıpshaqbay ... awılda turadı?

Kerekli almasıq sózler: *qaysı, ol, bizler, men.*

229-shınıǵıw. **Qanday, neshe, qaydan, bizler, anaw, sol** almasıq sózlerin qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń. Almasıq sózlerdiń qaysı sózlerdiń ornına almasıp keletuǵınına dıqqat awdarıń.

230-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıp, mazmunın sóylep beriń.

1. Haywanat baǵına keldik. Ol jerde túrli haywanlar

bar. Olardı bir shetinen kóre basladıq. Jolbarıs kóldiń shetindegi seldir qamıslıqtıń arasında bir nársege bejireyip qarap tur. Kishirek hávizdiń ishinde awzı-bası birdey bir nársege kózim tústi. Dáslep onnan biraz seskeneyin dedim. Ol bizlerdiń kitaptan oqıǵan begemotımız eken. Oǵan jaqın jerde tórt tonnalıq pil tur.

(T. Tóremuratov).

1. Almasıq sózlerdi terip jazıń. Olarǵa tiyisli sorawların qoyıń.

§25. Betlik almasıqları

231-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **men, sen, ol, bizler** almasıq sózleriniń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń.

1.... hár kúni azanda erte turadı. Dene shınıq-tırıw isleydi. 2. ... úkemdi bala baqshadan ákelemen. 3. ... turǵan jerimizdiń tábiyatın, ósimliklerin úyrenemiz. 4. ... sabaqtan bos waqtında ata-anańa kómek bereseń be?

1. Olardıń qaysı betke tiyisli ekenligin aytıp beriń.

Betlik almasıqları — almasıq sózlerdiń bir túri. Olar **men, sen, ol, biz, bizler, siz, sizler, olar** túrinde qollanıladi. Mısalı: **Men** oqıdım. **Sen** oqıdıń. **Bizler** oqıdıq. **Sizler** oqıdıńız. **Olar** oqıdı.

232-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men dostım menen birge sabaq tayarladım.
2. Sen jazda qaysı jerlerge qıdırdıń? 3. Olar mektepke ketti. 4. Bizler aǵam menen birge Tashkentke bardıq.

1. Gáplerdegi betlik almasıqların tawıp, astın sızırń.
2. Tiyisli sorawların qoyırń.

233-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Betlik almasıqlarına tiyisli sorawların qoyırń.

Otırǵanlardır bir-ekewine bel, shelek soǵıp berdim. Olar alǵısların aytıp shıǵıp ketti. Allanazar kirip keldi. Ol meniń qolımdaǵı oraqtı alıp kórdi hám biraz waqıt maǵan qarap turdı.

— Qalay bolıptı, onsha aytarlıqtay emes-á? — dedi Sayıt atam.

— Jaman emes, — dedi ol óziniń qanaatlanǵanın jasıra almay.

— Sayıt aǵa, bul oraqtı biz alsaq qalay boladı?

— Onı ustadan sora.

(Saparbay Sáliev).

Men, biz, bizler betlik almasıqları birinshi bettegi sóylewshini ańlatadı.

Sen, siz, sizler betlik almasıqları ekinshi bettegi tırlawshını bildiredi.

Ol, olar betlik almasıqları úshinshi betti

bildirip, sóylewshi menen tırlawshıdan basqalardı bildiredi.

Betlik almasıqları adam atlarınıń ornına qollanılganda, **kim? kimler?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

234-shınıǵıw. Óz oyńızdan **men, sen, ol, bizler, sizler, ular** betlik almasıqların qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Men, sen, ol betlik almasıqları birlik mánide qollanıladı.

Bizler, sizler, ular betlik almasıqları kóplik mánide qollanıladı.

Húrmet mánisinde **biz, siz** betlik almasıqları adamǵa aytıladı.

235-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Betlik almasıqlarınıń astın sızıp, neshinshi bette kelgenin aytıp berıń.

1. Men mektepke on-on bes minut burın baraman. 2. Sen tapsırılǵan jumıslardı orınla. 4. Bizler oqıwǵa waqtında bardıq. 5. Bizler kitaptı taza saqlaymız.

236-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli betlik almasıqların qoyıp, kóshirip jazıń.

1. ... ne bir batır ullardı, qızlardı elińe, xalqıńa

sadiq etip tárbiyaladıń. 2. ... qay jerde turasızlar?
3. ... poezd benen Tashkentke bardıq. 4. ... qısta
jıllı kiyindim.

Kerekli betlik almasıqları: *sen, bizler, men, sizler.*

1. Betlik almasıqlarınıń qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp turǵanın aytıp berıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

237-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıp shıǵıń.

Bizler awılda turamız. Bir kúni men sarı pıshıqtıń búktiń astınan shıǵıp kiyatırǵanın kórdim. Ol úyge ke-
lip miyawladı. Apam oǵan nan saldı. Pıshıq nandı
jep bolıp, ásten úyden shıqtı. Ol jańaǵı búkke
qaray ketti. Men onıń izinen qarap turdım. Pıshıq
búkke barıp, kózden tasa boldı. Men de onıń izinen
bardım...

(Xalmurat Saparov).

1. Gúrrińdegi betlik almasıqların tawıp, qaysı bette, qaysı sanda kelgenin aytıp berıń.

238-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Jáne esiteyin hawazırdı men,
Apa, jáne aytshı sol háyyiwińdi.
Onıń ırǵaqları meni terbegen,
Sol terbelis meniń qanıma sıńdi.

(Gúlistan Mátyakubova).

1. Betlik almasıqlarınıń astın sızırń.
2. Qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp turǵanın aytıp berirń.

§26. Betlik almasıqlarınıń sepleniwi

239-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

1. Onı qasıma otırǵızdıń. 2. Oǵan tánepis waqtında mineral suw alıp berdim. 3. Meniń atım — Húrliman. 4. Meni qurdaslarım tuwılǵan kúnim menen qutlıqlap keldi.

1. Betlik almasıqlarınıń astın sızırń.
2. Qaysı seplikte turǵanın aytıp berirń.

|| Betlik almasıqları seplik jalǵawları menen ||
seplenedi.

240-shınıǵıw. Oqırń. Betlik almasıqlarınıń seplik jalǵawları menen sepleniwin bilip alırń hám este saqlarń.

Betlik almasıqlarınıń seplik jalǵawları menen sepleniw úlgisi:

Seplik-lerdiń atları	Sorawları	Birlik			Kóplik		
		I bet.	II bet.	III bet.	I bet.	II bet.	III bet.
Ataw	kim? kimler?	men	sen	ol	bizler	sizler	olar

Iyelik	kimniń? kimlerdiń?	meniń seniń oniń	bizlerdiń sizlerdiń olardıń
Barıs	kimge? kimlerge?	maǵan saǵan oǵan	bizlerge sizlerge olarǵa
Tabıs	kimdi? kimlerdi?	meni seni onı	bizlerdi sizlerdi olardı
Shıǵıs	kimnen? kimlerden?	mennen sennen onnan	bizlerden sizlerden olardan
Orın	kimde? kimlerde?	mende sende onda	bizlerde sizlerde olarda

241-shınıǵıw. Qawıstaǵı betlik almasıqlarına tiyisli seplik jalǵawların jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Ol bárha (men) aytqanımdı isleydi. 2. Ul mámbet (bizler) qızıqlı gúrrińler aytıp berdi. 3. Men demalıs kúni (ol) menen kinoǵa bardım. 4. (Ol) kinoǵa bilet aldım. 5. Aysánem (men) kitabımdı sorap keldi. 6. (Bizler) úylerimiz bir-birine júdá jaqın.

1. Betlik almasıqlarınıń qaysı seplikte turǵanın aytıp beriń.

Men, sen betlik almasıqları barıs sepliginde **maǵan, saǵan** túrinde túbiri ózgerip seplenedi.

Ol betlik almasıǵı iyelik sepliginde — **oniń**, barıs sepliginde — **oǵan**, tabıs sepliginde —

|| **onı**, shıǵıs sepliginde — **onnan**, orın sepliginde ||
— **onda** túrinde túbiri ózgerip seplenedi.

242-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Nigarxan maǵan oqıp turıw ushın kitabın berdi.
2. Onı klastaǵı barlıq joldasları sıylaydı. 3. Oǵan hámme súysinip qaraydı. 4. Bul jumıstı orınlawdı saǵan tapsırdı. 5. Onda qızıqlı kitaplar kóp.

1. Túbiri ózgergen betlik almasıqların tawıp, astın sızırń.

aerodrom

243-shınıǵıw. **Men, sen** betlik almasıqların barıs sepliginde, ol betlik almasıǵın tabıs, shıǵıs, orın sepliginde keltirip, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazırń. Olarǵa seplik jalǵawları qosılǵanda, túbirdiń ózgeriwine ser salırń.

Sorawlar:

1. Almasıq dep nege aytamız?
2. Betlik almasıqların aytıp beriń?
3. Betlik almasıqlarınıń sepleniwi dep nege aytamız?
4. Men, sen betlik almasıqların sepleń hám qaysı seplikte túbiriniń ózgeretuǵının aytıp beriń.
5. Ol betlik almasıǵı qalay seplenedi?

§27. Feyil

244-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Jazda Jaqsılıq meniń menen birge demalista boldı. 2. Ol bizlerge qızıqlı gúrrińler ayttı. 3. Muǵallım bizlerden úyge berilgen tapsırmanı soradı. 4. Oqıwshılar sabaqtı ıqlas penen tırladı. 5. Balalar dalada oynap júr. 6. Oǵan hámme tańlanıstı.

1. Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózlerdiń astın sızıp, tiyisli sorawlar qoyıń.

Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózlerdi feyil deymiz.

Feyil sózler **ne qıldı?, ne qıladı?, ne qılıp atır?, ne isledi?, ne qılıp júr?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

ne qıldı?

Mısalı: Sultanbek kitap **oqıdı.**

ne qılıp atır?

Almagúl **tazalap atır.**

245-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Aǵam Moskvanıń sulıw qala ekenligin aytıp berdi. 2. Ótken háptede aǵam menen birge dárya boyına bardıq. 3. Injigúl qurdasına xat jazdı. 4. Aysulıw erteńgi sabaqqa jaqsı tayarlandı.

ne qıldı?

Úlgi: Muǵallım tapsırmanı **soradı.**

1. Zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózlerdi tabıń.
2. Tiyisli sorawların ústine jazıp kórsetiń.

246-shınıǵıw. qosıqtı tásirli etip oqıń.

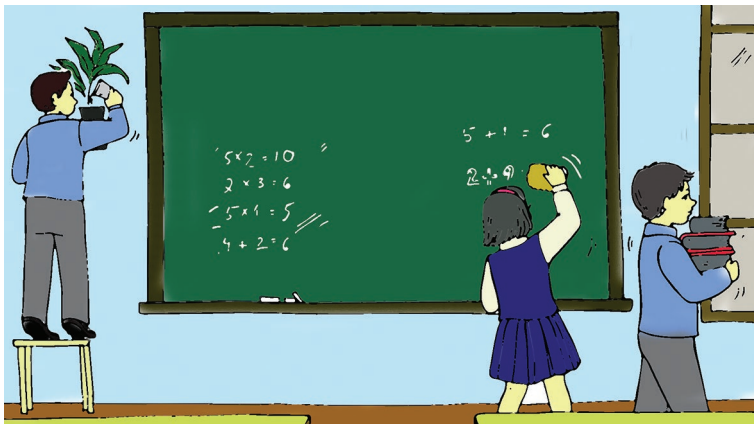
1. Quba ǵazlar menen aqquw-tırnalar,
Ketken jaqlarınan qayıp kiyatır,
Sestinen saǵınış sazı ırǵalar,
Kórgen-bilgenlerin aytıp kiyatır.

(Reyimbergen Ayapbergenov).

1. Qosıқтаǵı zattıń is-háreketin bildiretuǵın sózlerdi tawıp, olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

247-shınıǵıw. Súwretlerge qarap, birneshe gáp qurap jazıń. Jazǵan gáplerińizdiń ishinde feyil sózlerdi keltirip, tiyisli sorawlar qoyıń.

1.

2.

3.

248-shınıǵıw. Baǵananiń sol hám oń jaǵındaǵı gáplerdi bir-birine salıstırıp oqıń.

Samolyot ushtı.

Balalar oynadı.

Ulbosın sóyledi.

Kún suwıttı.

Samolyot ushıp ketti.

Balalar oynap atır.

Ulbosın sóylep tur.

Kún suwıta basladı.

1. Kóshirip jazıp, is-háreketti bildiretuǵın sózlerdiń astın sızırń.

Feyiller **jay** hám **qospa** túrinde qollanıladı. **Jay feyil** bir feyilden ibarat boladı. Mısalı: Men **ayttım**. Bunda **ayttım** — jay feyil.

Qospa feyiller birneshe feyillerdiń dizbeginen jasaladı. Mısalı: Men **aytıp berdim**. Bundaǵı **aytıp berdim** qospa feyil.

249-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

1. Muǵallım sabaqtı qızıqlı etip túsindirdi. 2. Jumısshılar jumıstan qayttı. 3. Balalar stadionda juwırısıp júr. 4. Sultan kitap oqıdı.

1. Jay feyillerdiń astın bir, qospa feyildiń astın eki ret sızırń.

2. Gáptegi jay hám qospa feyillerge sorawlar qoyırń hám olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp berirń.

250-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi qatnastırıp, birneshe gáp qurap jazırń. Jay feyildiń astın bir, qospa feyildiń astın eki ret sızırń.

Jazdı, oqıdı, oynap júr, islep atır, qonıp tur, ushtı, qondi.

251-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli feyil sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Muǵallım oqıwshınıń juwabın 2. Kún jarqırıp 3. Jaǵımlı samal 4. Hawa kem-kemnen 5. Ol úyge berilgen tapsırmanı

Kerekli sózler: *shıqtı, tıńladı, esip tur, ashıla basladı, jazıp atır.*

1. Gáplerdegi feyil sózler qaysı zattıń is-háreketin bildirip tur?

§28. Feyildiń betleniwi

252-shınıǵıw. Oqıń.

1. Paxtalar appaq bolıp **ashıldı**. 2. Bizler mektep ustaxanasında hár kúni jumıs **isleymiz**. 3. Men Tashkentke oqıwǵa **baraman**. 4. Sizler mekteptiń baǵına miywe aǵashların **otırǵızasız**. 5. Bizler jazıwshılardıń shıǵarmaların súyip **oqıymız**.

1. Feyil sózlerdiń neshinshi bette turǵanın aytıp beriń hám tiyisli sorawların qoyıń.

Feyildiń betlik qosımtaları arqalı ózgeriwin **feyildiń betleniwi** deymiz. Mısalı: bardım, bardıń, bardı, jazaman, jazasań, jazadı.

253-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Bizler bir mezgilde oqıymız. 2. Gúllerge waqtı-waqtı suw quyıp turamız. 3. Bıyl bizler terek nállerin kóp otırǵızdıq. 4. Men muzıka mektebine qatnayman.

1. Feyil sózlerdiń neshinshi bette qollanılıp turǵanın ústine jazıp kórsetiń.

3-bet.

Úlgi: *Sádirbay oqıwdan keldi.*

254-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli betlik jalǵawların jalǵap, kóshirip jazıń.

1. Bıyl bizler qawın-ǵarbızdı kóp ekti.... 2. Balalar hár kúni bes saat oqıy...ma? 3. Apam erte turıp sıyr saw.... 4. Bizler búgin kinoǵa bara... . 5. Men kanalǵa qarmaq saldı... .

Kerekli betlik jalǵawları: *-ńız, -k, -sań, -dı, -m, -mız.*

1. Gápтеgi feyil sózlerdiń qaysı bette turǵanın aytıp beriń.

2. Tiyisli sorawların qoyıń.

Feyiller **úsh bette, birlik** hám **kóplik** sanda betlenedi.

I bet, birlik sanda: **-m, -man, -men.** Mısalı: oqı**đım**, kór**đim**, oqı**yman**, ke**lemen**.

Kóplik sanda: **-q, -k, -mız, -miz.** Mısalı: oqı**đıq**, kór**đik**, oqı**ymız**, ke**lemiz**.

II bet, birlik sanda: **-ń, -sań, -seń.** Mısalı: oqı**đıń**, kór**đıń**, oqı**ysań**, ke**leseń**.

Kóplik sanda: **-ńız, -ńiz, -sız, -siz.** Mısalı: oqı**đıńız**, kór**đıńiz**, oqı**ysız**, ke**lesiz**.

III bet, birlik hám kóplik sanda: **-dı, -di, -tı, -ti.** Mısalı: oqı**dı**, kór**di**, qay**ttı**, ket**ti**.

255-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıń.

1. Sizler telefonnan kim menen sóylestińiz?
2. Men dayımnıń úyine bardım. 3. Sen demalıda qayda boldıń?
4. Bizler mekteptiń janında turamız.
5. Sen kitaplardı taza uslapsań. 6. Sizler házir ne islep atırsız?

1. Feyil sózlerge jalǵanǵan betlik jalǵawların aytırń. Olardıń qaysı bette, qaysı sanda turǵanın túsindirıń.

256-shınıǵıw. Dáslep oqıń, keyin kóshirip jazıń.

Feyillerdiń betleniw úlgisi:

Bet	Birlik	Kóplik
I bet	Men jazdı́m isledim tayarlanıp atırman	Bizler jazdı́q isledik tayarlanıp atırmız
II bet	Sen jazdı́ń islediń tayarlanıp atırsań	Sizler jazdı́ńız isledińız tayarlanıp atırsız
III bet	Oı jazdı́ isledi tayarlanıp atır	Olar jazdı́ isledi tayarlanıp atır

1. Feyillerdiń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniw bilip alıń.

257-shınıǵıw. **Islep atır, oynap júr, qayt, jaz, kó-mekles** degen feyillerdi úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleń. Feyildiń betleniw úlgisinen paydalanıń.

258-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar klasların taza saqlaydı. 2. Házir hámmesi jawdıraşıp kógerip shıqtı. 3. Sizler shembilikte jaqsı jumis isledińız. 4. Ana tábiyatımızdıń gózzallıǵın saqlaymız.

1. Feyil sózlerdiń betlik jalǵawlarınıń astın sızıń.
2. Feyiller qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp tur?

§29. Feyil máhálleri

259-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp shıǵıp, ondaǵı feyil sózlerdi tabıń.

1. Men aǵama kómekestim. 2. Jolda izli-izinen mashinalar júrip tur. 3. Paxtakeshler kelesi jıldıń egisine tayarlanajaq. 4. Bizler demalis kúni dárya boyına bardıq. 5. Erteń bizler sayaxatqa baramız. 6. Olar jerlerin suwǵarıp atır.

1. Feyillerdiń qaysı máhálde qollanılıp turǵanın aytıp beriń.

Feyiller úsh máhálde qollanıladı: **házirgi máhál, keler máhál, ótken máhál.**

Házirgi máhálge **islep atırman, sóylep tur, jazıp atır, juwırıp júr.**

Keler máhál: **barar, keler, oqır, baraman, barajaqpan, jazaman, jazajaqpan, isley-men.**

Ótken máhál: **oqıdım, jazıp boldı, kómekesti, otırdı, sóyledi.**

260-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

Tınıshlıq dep óser bala,
Tınıshlıq dep jasar ana.
Tınıshlıqta jer júzinde,
Kórkeyedi awıl-qala.

(Óserbay Xojaniyazov).

1. Kóshirip jazıń. Feyil sózlerdiń astın sızırń.

261-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıp shıǵıp, feyil sózlerdi aytıp berıń.

Gúzgi jıyın-terimniń waqtı da jetip keldi. Ğawasha atızların mashina terimine tayarladı. Hár bir górektiń tolıq piskeni tekserilip kórildi. Ğawashanıń górekleri tolıq ashıla basladı.

(Q. Jumaniyazov).

1. Feyil sózlerdiń qaysı máhálde bildiriپ turǵanın bilip alıń.

§ 30. Házirgi máhál

262-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi dıqqat penen oqıń.

1. Men sabaqqa tayarlanıp atırman. 2. Muǵallım taza temanı kórgizbeli qurallar menen túsindirip atr.
3. Oqıwshılar sabaqtı berilip tırılap otr.

1. Gáplerdegi feyil sózlerdi tabıń.

2. Sorawlar qoyıń. Qanday máhálde qollanılıp turǵanın túsindirıń.

Házirgi máhál feylleri **házirgi waqıtta bolıp atırǵan is-háreketti** bildiredi.

Házirgi máhál feyil sózlerge **júr, tur, otır, atır** sózleriniń dizbeklesip qollanıwı arqalı jasaladı.

Olarǵa **ne islep atır?, ne qılıp júr?, ne qılıp tur?, ne qılıp otır?** t.b. sorawlar qoyladı. Mısalı: Apam awqat **pisirip atır**. Oqıwshılar sabaq **tırlap otır**. Muǵallım **sóylep tur**.

Tur, otır, júr sózleri dara turıp ta házirgi máhálde qollanıladı. Mısalı: Inim baǵda **júr**. Aǵam úyde **otır**. Esiktiń aldında úkem **tur**.

263-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men mektepke ketiwge tayarlanıp atırman.
2. Aǵam jerdi suwǵarıp atır.
3. Esik aldında jońshqalar kógerip tur.
4. Kóllerde úyrekler júzip júr.

1. Házirgi máhál feylleriniń astın sızıń.

264-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, feyllerdiń astın sızıń.

1. Qalamızdıń kórki kúnnen-kúnge sulıwlanıp kiyatır.
2. Birneshe qabatlı jańa jaylar salınıp atır.
3. Sizler neshinshi klasta oqıp atırsız?

1-bet, bir. san.

Úlgi: Men xat jazıp atırman.

1. Feyiller qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp tur?

265-shınıǵıw. Súwretlerge qarap birneshe gápler qurap jazıń. Jazǵan gáplerińizdeki feyiller házirgi máhál mánisinde qollanılatuǵın bolsın.

1.

2.

3.

Házirgi máhál feylleri úsh bette, birlik hám kóplik sanda betlenedi: **I bet**, birlik sanda **-man, -men**, kóplik sanda **-mız, -miz**, **II bet**, birlik sanda **-sań, -seń**, kóplik sanda **-sız, -siz** betlik jalǵawları jalǵanadı. **III betke** betlik jalǵawları jalǵanbaydı. Mısalı: **islep turman, islep tursań, islep turmız, islep tursız, islep tur, oynap júr.**

266-shınıǵıw. Oqır.

Házirgi máhál feylleriniń betleniw úlgisi:

Bet	Birlik	Kóplik
I	Men islep atırman oynap júrmen sóylep turman tıńlap otrman	Bizler islep atırmız oynap júrmiz sóylep turmız tıńlap otırmız

Bet	Birlik	Kóplik
II	Sen islep atırsań oynap júrsań sóylep tursań tıńlap otırsań	Sizler islep atırsız oynap júrsız sóylep tursız tıńlap otırsız
III	Oı islep atır oynap jú sóylep tur tıńlap otır	Olar islep atır oynap jú sóylep tur tıńlap otır

1. Házirgi máhál feyilleriniń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniwini bilip alıń.

2. I hám II betke jalǵanatuǵın betlik jalǵawlarına dıqqat awdarıń.

267-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli betlik jalǵawların qoyıp, kóshirip jazıń hám astın sızıń.

1. Men sabaqlarımnan jaqsı oqıp júr... .
2. Sizler fermada sawınshı bolıp islep júr... .
3. Bizler Mirzagúl menen birge sabaq tayarlap atır... .
4. Sen úlkemizdeki qanday quslardıń atın bile...?

268-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Suw qudıqtan aǵıp tur,
Shomılsań, suwı jaǵıp tur,

Elpip esken samalı,
Betińdi ásten qaǵıp tur.

(S. Tájimuratov).

1. Qosıqtaǵı házirgi máhál feyllerin tabıń. Olar qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp tur?

269-shınıǵıw. Házirgi máháldeń betleniw úlgisine qarap, (103-bettegi) **kómeklesip atır, qıdırıp júr, tikeyip tur, sóylep atır** degen feyil sózlerdi birlik hám kóplik sanda betleń. Jalǵanǵan betlik jalǵawların aytıp beriń.

§31. Keler máhál

270-shınıǵıw. Oqıń.

1. Ol jerler ónimdarlı, ele baǵshılıqqa **aylanadı**. 2. Bizler muǵallım menen birge sayaxatqa **baramız**. 3. Estelik súwretlerdi albomıma **jıynayjaqpan**. 4. Ájaǵam gúres boyınsha jarısqa **qatnasadı**.

1. Gáplerdegi feyil sózlerdiń qanday máhálde qollanılıp turǵanın túsindirip beriń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Keler máhál feylleri **kelesi waqıtta bolatuǵın is-háreketti** bildiredi. Bul feyllerge **ne qıladı? ne qılamam?, ne qılasań?, ne qılamız?, ne qılasız?, ne qılmaqshı?** t.b. sorawlar qoyıladı.

Mısalı: **baraman, barajaqpan, ákelemen, ákelejaqpan, barasań, ákeleseń, barajaqsań, ákelejaqsań, baradı, ákeledi, barajaq, ákelejaq.**

271-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Keler máhál feyillerin tawıp, astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Bizler tústen keyin mektepke baramız. 2. Erteń birge oqıytuǵın dostımnıń úyine baraman. 3. Búgin aǵam jumıstan keshirek keledi. 4. Sen awıldan erteń qaytarsań.

272-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men balıq awlap júrmen. 2. Muhabbat erteń Tashkentten keledi. 3. Kósheniń eki boyına náller otırǵızladı. 4. Quwanış erteń ań awlawǵa baradı.

1. Házirgi hám keler máhál feyilleriniń astın sızıń.
2. Olardıń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp beriń.

273-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Keler máhál feyilleriniń qaysı bette, qaysı sanda kelgenin anıqlań.

1. Men erteń úkelerimdi kinoǵa aparaman.
2. Sizler ol jerlerge palız eginlerin ekpekshisiz.
3. Men jazda dayımnıń úyinde bolaman. 4. Bizler dárya boyına barmaqshımız.

Úlgi: *Feruwza menen birge sabaq tayarlamakshiman.*

Keler máhál feylleri úsh bette, **birlik** hám **kóplik** sanda betlenedi. Mısalı: Erteń keshte Nawayıǵa poezd benen **ketemiz**. Azdan keyin jumısqa **ketemen**. Rayonniń orayına jańa mektep hám balalar baqshası **salınadı**.

274-shınıǵıw. Oqıń. Betleniwın túsindirıń.

Keler máhál feylleriniń betleniw úlgisi:

Bet	Birlik	Kóplik
I	Men úyrenemen jazbaqshıman baraman	Bizler úyrenemiz jazbaqshımız baramız
II	Sen úyreneseń jazbaqshısań barasań	Sizler úyrenesiz jazbaqshısız barasız
III	Ol úyrenedi jazbaqshı baradı	Olar úyrenedi jazbaqshı baradı

275-shınıǵıw. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdi keler máhálge aylandırıp, kóshirip jazıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Suwsız jerlerge suw **apardı**. 2. Demalıǵ kúni Qonısbay úyge **keldi**. 3. Báhárge qaray kólge hár túrli quslar **keldi**. 4. Bizler erte báhárden jerdi súrip, egin **ektik**.

276-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Kewilde quwanış shalqıp tasamız,
Bilim shıńlarına qushaq ashamız.
Shaqırıp turıptı bizdi keleshek,
Qanat qomlap alǵa qaray ushamız.

(Xalmurat Saparov).

1. Qosıқтаǵı keler máhál feyilleriniń qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp turǵanına itibar beriń.

277-shınıǵıw. Gáplerdegi keler máhál feyili bar gáplerdi kóshirip jazıń, olarǵa tiyisli sorawlar qoyıń.

1. Báhár keledi. 2. Báhárde miyweler gúlleydi. 3. Men mekteptegi hámme ózgerislerdi kórip quwanıp júrmen. 4. Jıynalısqa aǵam qatnasadı. 5. Meniń qalay oqıp atırǵanımdı aǵam bilmekshi.

278-shınıǵıw. Kómekles, jaz, tayarlan, úyren, kel feyllerin keler máhál mánisinde birlik hám kóplik sanda betleń.

§32. Ótken máhál

279-shınıǵıw. Oqırń.

1. Olar esaptı durıs **shıǵardı**. 2. Men sabaqtı **tayarladım**. 3. Bizler baǵ ishın **araladıq**. 4. Quslardıń hár túrli sesleri menen baǵdıń ishi **jańlap ketti**.

1. Qara hárip penen jazılǵan feyil sózlerdiń qanday máhálde turǵanın túsindirirń hám tiyisli sorawlar qoyırń.

Ótken máhál feylleri burın bolǵan is-háreketti bildiredi. Bul feyllerde **ne qıldı?, ne isledi?, ne qıldıń?, ne qıldım?** t.b. sorawlar qoyıladı. Mısalı: **bardım, tıńladım, sóyledim, esitkenmen, esitkenseń, sóylepti, oqıptı, oqıp shıqtı.**

280-shınıǵıw. Kóshirip jazırń.

1. Men kiyinip dalaǵa shıqtım. 2. Jaǵımlı taza hawa kewlimdi kóterdi. 3. Rayonnan Altınkólge shekem

avtobus qatnap turıptı. 4. Men oqıǵan kitabımın mazmunın aytıp berdim.

1. Ótken máhál feyillerin tawıp, tiyisli sorawlar qoyıń.

281-shınıǵıw. Qosıqtı kóshirip jazıń.

Sabaq waqtı pitti, áne,
Endi nálshe egemiz,
Mektep jerin baǵ etemiz,
Baǵdan miywe teremiz.

(Nawrız Japaqov).

1. Feyillerdi tawıp, sorawların aytıp beriń.

282-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Qıs tez ótti. 2. Bizler miynet veteranları menen ushırastıq. 3. Sen azamatlıq wádeńdi orınladıń. 4. Men tapsırılǵan jumıstı erte pitkerdim.

1. Ótken máhál feyilleriniń astın sızıń. Olardıń qaysı bette, qaysı sanda qollanılıp kelgenin ústine jazıp kórsetiń.

Ótken máhál feyilleri úsh bette, birlik hám kóplik sanda betlenedi. Mısalı: Men **oqıdım**. Sen **oqıdıń**. Ol **oqıdı**. Bizler **jazıp boldıq**. Sizler **jazıp boldıńız**. Olar **jazıp boldı**.

283-shınıǵıw. Oqırń.

**Ótken máhál feyilleriniń
betleniw úlgisi:**

Bet	Birlik	Kóplik
I	Men bardım jazdım kórdim tıńlap turdım	Bizler bardıq jazdıq kórdik tıńlap turdıq
II	Sen bardıń jazdıń kórdiń tıńlap turdıń	Sizler bardıńız jazdıńız kórdińız tıńlap turdıńız
III	Oı bardı jazdı kórdi tıńlap turdı	Olar bardı jazdı kórdi tıńlap turdı

1. Ótken máhál feyilleriniń úsh bette, birlik hám kóplik sanda betleniw bilip alıń hám este saqlań.

284-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Qaraqalpaqstan bayraǵı húkimet úyiniń ústinde jelibirep tur. 2. Meniń aǵam kelesi jılı Moynaqqa baradı. 3. Ajaǵam jaqında Ferǵanadan keledi. 4. Áskerler Watanımızdıń tınıshlıǵın qorǵaydı.

1. Feyil sózlerdiń qaysı máhálde ekenligin anıqlap, tiyisli sorawların qoyıń.

285-shınıǵıw. **Tıńla, sóyle, orınla, tárbiyala, oqıp shıq** feyillerin ótken máhál mánisinde birlik hám kóplik sanda betleń.

286-shınıǵıw. Tásirli etip oqırń.

Jelkildesip kók giyalar,
Kún jarqırap ashılıp tur,
Suwlar sıdırlap salmada,
Gózzallıqqa qosılıp tur.

(Tolıbay Qabulov).

1. Qosıqtaǵı feyil sózlerdi tawıp, qaysı máhálde turǵanın aytıp berıń. Tiyisli sorawlar qoyıń.

287-shınıǵıw. «**Baxıtlı balalıq**» degen temada qısqasha gúrriń jazıń. Jazǵan gúrrińińizde atlıq, almasıq hám feyil sózler bolatuǵın bolsın. Feyil sózlerdiń qaysı máhálde qollanılıp turǵanına itibar berıń.

Sorawlar:

1. Feyil dep nege aytamız? Feyil sózler qanday sorawlarǵa juwap beredi?

2. Dara feyil menen qospa feyildiń bir-birinen ózgesheligin aytıp berıń hám misallar keltiriń.

3. Feyildiń betleniwi dep nege aytamız? Feyiller neshe bette, qaysı sanlarda betlenedi? Betlik jalǵawların aytp beriń.

4. Jaz, bar, isle, oqı feyillerin úsh bette, birlik hám kóplik sanda awızeki betleń.

5. Feyilde neshe máhál bar? Mısallar keltiriń.

§33. Ráwish

288-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Kiyikler meni kóriwden **sırtqa** qashajaq boldı.

2. Men esikti **áste** ashıp, qora betke qaradım.

3. Aǵam **azanda** jumısına ketti (X.S). 4. Atam qawındı **erte** ekti.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń.

2. Tiyisli sorawların qoyıń.

Is-hárekettiń waqtın, ornın, sınıın bildiretuǵın sózler ráwish dep ataladı. Ráwishlerge **qashan?, qayda?, qalay?, qáytıp?** degen sorawlar qoyıladı.

Ráwish sózler kóbinese feyil sózlerge baylanıslı qollanıladı. Mısalı: Mashina **tez** júrdi. Olar **berman** burıldı. Bizler **búgin** tórt saat oqıymız.

Bul mısallarda **tez** ráwish sózi **júrdi** feyil sózi menen, **berman** ráwish sózi **burıldı** feyil sózi menen, **búgin** ráwish sózi

oqıymız feyil sózi menen baylanısıp, onda **tez** ráwish sózi is-hárekettiń sının, **búgin** ráwish sóz is-hárekettiń waqtın, **berman** ráwish sózi is-hárekettiń ornın bildirip, baylanısıp kelip tur.

289-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.

1. **Bıyıl** baǵımızǵa alma, qárelı, shıye, almurt nállerin otırǵızdıq. 2. **Keshqurın** qızıqlı kitapshalardı oqıyman. 3. **Waqtı-waqtı** taza hawada dem alaman. 4. **Dáslep** máseleni oqı, **sońınan** onı shesh.

290-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawın qoyıń.

1. Úyge berilgen tapsırmanı **dárhál** tayarladım. 2. Jumıs **shaqqan** islenip atır. 3. Mashina **birden** toqtadı. 4. Aspandaǵı bulıtlar **birte-birte** tarqalıp ketti. 5. Balanıń túri **tosattan** ózgerip ketti.

§34. Waqt ráwishi

291-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge soraw qoyıń. Bular is-hárekettiń qanday mánisin bildirip tur?

1. **Jaqında** biziń mektebimizde shayırlar menen ushırasıw boldı. 2. **Azanda** inim mektepke oqıwǵa

ketti. 3. **Keshte** ađam da, apam da jumıstan keledi.
4. Men **bıyıl** jazda awılğa baraman.

Is-hárekettiń waqtın bildiretuğın ráwishlerdi waqt ráwishi deymiz. Waqt ráwishi **qashan?, qashannan beri?, qashanğa shekem?** degen sorawlarğa juwap beredi. Mısalı: **Búgin (qashan?)** teatrğa baramız. Men **keshke shekem (qashanğa shekem?)** jumıs isleymen. **Azannan beri (qashannan beri?)** úyde sabaq tayarlap otırdım.

292-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına waqt ráwishlerin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Bizler ... qalağa júrip kettik. 2. ... kún suwıta basladı. 3. Men rayonnan ... aylanıp kelemen. 4. Jawın ... tınbay jawıp tur.

Kerekli sózler: *erteńine, búgin, keshke shekem, azannan berli.*

1. Ráwishlerdiń qaysı sózge baylanıslı qollanııp turǵanın aytıp berıń hám tiyisli sorawların qoyıń.

293-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Sáhárde sayrap turǵan,
Xosh hawaz búlbúlimseń.
Kúni-túni jaynap turǵan,
Shámende bir gúlimseń.

(Reyimbergen Ayapbergenov).

1. Qosıqtağı waqıt ráwıshlerin tawıp, tiyisli sorawlar qoyıń.

294-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Waqıt ráwıshlerin tawıp, astın sızın, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Kún ıssı. Baqshadağı balalar keshke shekem sayalı tereklerdiń arasında oynap júrdi. 2. Bul jumıstı házir pitkeremen. 3. Keshqurın televizor kórip otıramız. 4. Erteń kitapxanaǵa baraman.

Waqıt ráwıshlerin **búgin, keshe, házir, baǵana, biltir, bıyl, jaqında, kúnde, keshte, keshke shekem, burın, soń** t.b. sózler bildiredi.

295-shınıǵıw. Oqıń. Waqıt ráwıshlerin tawıp olardıń qaysı sózge baylanıslı ekenin aytıp beriń.

1. Házir biziń awıl tolıǵı menen gazlastırıldı. 2. Bizler erteńine rayonǵa barıp qayttıq. 3. Keshqurın jawın jawdı. 4. Keshe úyge Íqlas qıdırıp keldi. 5. Aspandı qaplaǵan qalıń bult keshke qaray tarqaldı.

296-shınıǵıw. Ózlerińiz oqıǵan erteklerińizden waqıt ráwıshi bar gáplerdi kóshirip jazıń.

§35. Orın ráwıshi

297-shınıǵıw. Oqıp shıǵıp, qara hárip penen jazılǵan sózlerge tiyisli sorawların qoyıń.

1. Shaxsánem dostınıń **janında** otırdı.
2. Ol úshinshi qabattan **tómen** tústi.
3. Kelgen adamlardıń barlıgın **mında** jiber.
4. Bizler **usımanda** turamız.
5. **Uzaqta** buldırap Qarataw kórindi.

Is-hárekettiń isleniw ornın bildiretuǵın ráwishlerdi orın ráwishi deymiz. Orın ráwishi **qayda? qaydan? qayerde?** degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: **Alısta** (qayda?) buldırap awıl kórindi. **Arqadan** (qaydan?) salqın samal esip tur.

298-shınıǵıw. Oqıń.

1. Azamat alısta jayılp júrgen qoy-eshkilerine súysini p qaradı.
2. Ol joqarıǵa kóterile basladı.
3. Ushaman dep alısqa,
Elpeń-elpeń etedi.
Jel súykense qamısqa,
Íqlap ushıp ketedi.

1. Orın ráwishti tawıp tiyisli sorawlar qoyıń.
2. Bul ráwishlerdiń gáptegi qaysı sózge baylanıslı ekenin aytıp beriń.

299-shınıǵıw. Tómende berilgen orın ráwishlerin qatnas-tırıp, hárqaysısına baylanıslı ayırım gáp qurap jazıń. Sorawların qoyıń.

Uzaqtan, tómennen, joqarıda, artta.

300-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqın. Órn ráwishlerin tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

1. 2-aprel — «Xalıq aralıq balalar kitapları kúni». Usı kúni balalar jazǵı dem alıw orayındaǵı Balalar kitapxanasına bardım. Usımanda balalar ushın jaratılǵan sharayatlarǵa qattı quwandım.

Balalar elektron kitaplardan tolıq paydalanıw múmkinshiliklerine iye. Oqıw zalı, koncert zalı balalar ushın xızmet etpekte.

Kitapxanadan kewilli túrde shıǵıp baratırǵan balalardıń izinen súysinip qarap turdım.

Sırtta «Perzentime kitap sawǵa etemen» akciyası boldı. Men de aqlıqlarıma eki kitap aldım.

Orn ráwishlerin **qasında, janında, alda, artta, izde, keyninde, uzaqta, alısta, aldına, artına, sonda, usında, bunda** t.b. sózler bildiredi.

301-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Orn ráwishleriniń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Bala hámme waqıt ata-ananıń keyninde júrsin. Aldına túsip ketpesin (Hádisten). 2. Sapura apa kiyinip, qapını ashıp sırtqa shıqtı (X.S.). 3. — Muǵallım men de tayınshaqtı iyesine tapsıraman! — dep tómen qaradı. 4. Awıl kem-kem alıslap izde qaldı.

302-shınıǵıw. Tómenдеgi ráwısh sózlerdi qatnastırıp, gáp qurap jazıń. Ráwısh sózlerdiń qaysı sóz benen baylanısıp turǵanın aytıp berıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

Janında, aldına, keynine, izde, artta, ishten, bunda.

Úlgi: Bunda balalardıń jaqsı dem alıwı ushın sharayatlar jaratılǵan.

1. Muǵallimniń járdeminde ráwısh sózlerdi qatnastırıp «Kitap — biziń dostımız» temasında tekst dúziń. Mektebińizдеgi málimleme-resurs orayı, ondaǵı xızmetler, kitap fondı haqqında gúrriń etiń. Ráwıshlerdi tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Sorawlar:

1. Ráwısh dep nege aytamız? Ráwısh sózler kóbinese qaysı sózler menen baylanısıp keledi? Mısallar keltiriń.
2. Waqıt ráwıshi dep nege aytamız?
3. Orın ráwıshine qanday ráwısh sózler kiredi?

§36. Tirkewish

303-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń.

1. Ábdiraman úkesi **ushın** jaqsı oyınshıqlar satıp aldı. 2. Keshtegi jawǵan jawın azanǵa **shekem** tinbadı. 3. Aǵam Ábdirazaq **penen** erteńgi jumıs **tuwralı** kóp sóylesip otırdı. 4. Kitaptı oqıǵan **sayın**

bilimiń artadı. 5. Baxtiyar jumıstan **keyin** juwındı. 6. Bekmirza stadionǵa **shekem** juwırıp bardı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdarıń.
2. Bul sózler gápte qanday máni bildirip tur, aytıp beriń.

Ózi dizbeklesip kelgen sózdi basqa bir sózge baylanıstırw ushın qollanılatuǵın sózlerdi **tirkewish** deymiz. Tilimizdegi: **menen, penen, benen, tuwralı, haqqında, jóninde, ushın, shekem, deyin, keyin, soń, qarap, sayın, beri, berli, arqalı, burnı, beter, góre** t.b. sózler tirkewish xızmetinde qollanıladı. Mısalı: Bul kitap balalar **ushın** jazılǵan. Sultan sabaqtan **keyin** úyine qayttı. Bul jol dáryaǵa **deyin** baradı.

304-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Men Watan ushın xızmet etemen. 2. Bizler Tashkentten samolyot penen keldik. 3. Mashinalar kópir arqalı ótip tur. 4. Qońıratqa deyin poezd benen bardım.

1. Tirkewish sózlerdi tawıp, astın sızıń.
2. Bul sózlerdiń qanday sózge dizbeklesip kelgenin aytıp beriń.

305-shınıǵıw. Oqıń. Tirkewish sózlerdi tabıń.

Kitap — adamnıń eń isenimli dostı. Sebebi, bilimdi iyelew ushın, kitaptıń qádir-qımbatı

haqqında ullı danalar kóp pikirler aytqan. Sonlıqtan da kitaptı qádirlew hárbir oqıwshınıń ádiwli wazıypası. Qımbatlı balalar! Kitap — biziń eń jaqın dostımız hám járdemshimiz. Kitaptı taza saqlańlar hám qádirleńler!

1. Tirkewishlerdiń qanday sózlerden keyin kelgenin aytıp beriń.

Tilimizde tirkewishler **atlıq**, **almasıq** sózlerdiń keynine dizbeklesip keledi. Tirkewishler ózi dizbeklesip kelgen sózdiń mánisin tolıqtırıp, onı ekinshi bir sózge baylanıstırw ushın qollanıladi. Tirkewishler ózi dizbeklesip kelgen sózden bólek jazıladı. Mısalı: Asqar sabaqtan **soń** úyine qayttı. Bul qosıq balalar **ushın** jazıldı.

Birinshi mısaldaǵı **soń** tirkewishi **sabaqtan** degen atlıq sózden keyin kelip, birinshiden, onıń mánisin tolıqtırıp kelse, ekinshiden, onı **qayttı** degen feyil sózge baylanıstırıp tur. Ekinshi mısaldaǵı **ushın** tirkewishi **balalar** degen atlıq sózden keyin kelip, onıń mánisin tolıqtırıp tur hám onı **jazıldı** degen feyil sózge baylanıstırıp tur.

306-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, tirkewishtiń astın sızıń. Qanday xızmet atqarıp turǵanın túsindiriyń.

1. Buxaradan Nókiske poezd benen keldik.
2. Tashkentke deyin samolyot penen bardım.

3. Muğallim paraxatshılıq haqqında sóylep berdi.
4. Gúzge qaray tereklerdiń japıraqları túsedı.

307-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli tirkewishlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Dúkannan inim ... gerekli oqıw quralların satıp aldım.
2. Azannan ... jumıstan qolım bosamadı.
3. Men aeroportqa ... juwırıp bardım.
4. Bul asfalt biziń awılǵa ... baradı.
5. Muğallim doslıq hám joldaslıq ... gúrriń ótkerdi.

Kerekli sózler: *ushın, beri, shekem, haqqında, deyin.*

1. Gápтеgi tirkewishler qanday xızmet ayqarıp tur?

308-shınıǵıw. Berilgen tirkewish sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń. Tirkewish sózlerdiń qaysı sózdiń mánisin tolıqtırıp turǵanın aytıp beriń.

Sayın, berli, arqalı, burın, tuwralı.

Úlgi: *Men kún sayın ósip baratırman.*

309-shınıǵıw. Qosıqtı túsinip oqıń. Tirkewish sózlerdi tabıń. Olardıń ne ushın qollanılıp turǵanın aytıp beriń.

Doslıq penen miywe berdi baǵımız,
Doslıq penen nurlar atqan tańımız.
Doslıq penen qolın berse bizge kim,
Qushaq ashıp, súyer shiyrin janımız.

(Abbaz Dabilov).

310-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Rayonımız jil sayın mámleketlik jobaların artıǵı menen orınlap kiyatır. 2. Jawın azanǵa shekem jawdı. 3. Bizler jumıs jóninde sóylesip aldıq. 4. Jarısta Asqar Aydardan burın márrege keldi.

1. Tirkewish sózlerdiń astın sızırń.

2. Tirkewishlerdiń qaysı sózden keyin kelip, ne ushın qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

direktor

311-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Tirkewish sózlerdi tawıp, qanday xızmette qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

Qalalarda tiyisli orınlardan ótiw ushın svetofor qoyladı. Kósheni kesip ótiw yamasa ótpew usı svetofor arqalı belgilenedi. Egerde svetoforda sarı shıraq jansa, onda «Baqla!» degendi bildiredi. Svetoforda jasil shıraq jansa, mashinalar ushın jol ashıladı. Onda adamlar qızıl shıraq janǵanǵa shekem toqtaydı.

Balalar, jol qádelerin jaqsı bilip alırń!

Sorawlar:

1. Tirkewish dep nege aytamız?
2. Tirkewishler ne ushın qollanıladı?
3. Oylarıńızdan tirkewishleri bar eki-úsh gáp aytıp berıń hám olardıń ne ushın qollanılıp turǵanın túsindirıń.

4. Tirkewish sózlerdiń toparına qanday sózler kiredi?

§37. Dáneker

312-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan dáneker sózlerdiń qanday xızmette qollanılıp turǵanına itibar beriń.

1. Shaxsánem barlıq sabaqlarınan jaqsı oqıydı, **sebebi** ol sabaqlarǵa bárqulla jaqsı tayarlanıp baradı. 2. Bazardaǵı dúkannan on eki dápter, túr qálem, óshirgish **jáne** sızǵısh satıp aldım. 3. Búgingi jarista **ya** Saparbay, **ya** Esimbet ozadı. 4. Aǵam keldi **de**, Asan oqıwına ketti. 5. Kún bultlastı, **biraq** jawın jawmadı.

Gáp aǵzaların yamasa gáp penen gápti óz ara baylanıstırıp keletuǵın sózlerdi **dáneker** dep ataymız. Dáneker sózler basqa sózlerden bólek jazıladı. Tilimizdegi **hám, jáne, da, de, ta, te, biraq, sebebi, ya, yamasa, yaki, ǵa, birese** degen sózler dáneker wazıypasında qollanıladı. Mısalı: Sherniyaz **hám** Íqlas 4-klasta oqıydı. Aydana **menen** Dúrdana birge oynaydı.

Birinshi hám ekinshi gáplerdegi **hám, menen** dánekerler, birgelkili aǵzalardıń arasın baylanıstırıp tur.

313-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dánekerlerdi tawıp, astın sızıń.

Dánekerlerdiń gápte qanday wazıypalarda qollanılıp turǵanlıǵın aytıp berıń.

1. Muǵallım taxaǵa jazdı jáne túsındirdi.
2. Qıyar hám pomidor adamǵa júdá paydalı.
3. Aspanda bir qus gá joqarı qaray kóteriledi, gá tómen qaray sırgıydı.
4. Erteń ya arǵı kúni keshte kelemen.

314-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń. Dáneker sózlerdi tawıp, qanday wazıypada qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

Gá bálentlep,
Gá ketemiz tómenge.
Gá sayızlap,
Gá súńgiymiz tereńge.

(Keńesbay Raxmanov).

315-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli sózlerdi qoyıp, kóshirip jazır.

1. Men, inim ... Maqset — úshewimiz kinoǵa bardıq.
2. Sánem onırn keyninen juwırdı, ... jete almadı.
3. Qarlıǵash ... joqarı, ... tómen uship júr.

Kerekli dánekerler hám tirkewishler: *biraq, hám, ǵa.*

1. Gáplerdegi dáneker sózlerdiń qanday xızmette qollanılıp turǵanın aytıp berıń.

316-shınıǵıw. Sózlerdiń hárbirin qatnastırıp ǵap qurap, kóshirip jazıń. Qollanıw ózgesheligin aytıp beriń.

Sebebi, yamasa, gá, biraq, hám, da.

317-shınıǵıw. Gúrrińdi oqıń. Dáneker hám tirkewishlerdi tawıp, bir-birinen ózgesheligin túsindirıń.

Úsh jup palwannan soń gezek Sapalaq palwanǵa jetti. Endi ol tórtkúlli Yusip palwan menen gúresedi. Yusip Sapalaq palwannıń ámelin jaqsı biledi, sonlıqtan ol jambasqa jantaspadı. Sapalaq palwandı silkip kórdi, biraq bul háreketleri iske aspadı. Yusip palwan qayta-qayta jıǵaman dep urınıp kórdi, biraq ózi zorıǵıp sharshap qaldı. Payıtı kelgen waqıtta, Sapalaq palwan «ha» dep jambas urdı. Ol jıǵıldı.

(Ábdimurat Atajanov).

318-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli dánekerlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń xızmetin túsindirıń.

1. Bunı bizler tez bolamız, ... berilgen tapsırma jeńil edi. 2. Ájiniyaz ushqısh ... injener bolıwdı árman etedi. 3. Men izledim, ... taba almadım. 4. Aymurat oqıwdan keldi ... úy tapsırmasın jazdı.

Kerekli dánekerler: *sebebi, yaki, biraq, de.*

319-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dánekerler hám tirkewishlerdiń astın sızıp, bir-birinen ayırmashılıǵın túsindirıń. Qollanıw ózgesheliklerine itibar beriń.

1. Malika jetemen dep qattı juwırdı, biraq Karima jetkermedi. 2. Búgin jawın jawadı, sebebi kún bultlasıp tur. 3. Tústen keyin oqıwshılar úyelerine qaytadı. 4. Túnge qaray kún suwıta basladı.

320-shınıǵıw. «Klaslas doslarım» degen temada kishigirim gúrriń jazıń. Gúrrińińizde dánekerler, tirkewishler qatnasatuǵın bolsın. Dánekerler menen tirkewishlerdiń qollanıw ózgesheligin túsindirıń.

§38. Gáp

321-shınıǵıw. Tekstti oqıp shıǵıp, mazmunın sóylep beriń.

Búrkit teńizden alısta, úlken joldıń boyındaǵı terekke ózine uya jasap, palapanların shıǵardı.

Bir kúni búrkit uya salǵan terektiń qasında adamlar jumıs islep atır edi. Ol tırnaqlarına úlken bir balıqtı búrıp ushıp keldi. Adamlar balıqtı kórip, búrkitke kesek ilaqtıra basladı. Búrkit balıqtı túsirip aldı.

1. Hárbir gáp neshe sózden quralǵan?

Tamamlanğan oydı bildiretúin sóz yaki birneshe sóz dizbegine **gáp** deymiz.

Oqıǵanda hárbir gáptiń keyninde azǵana irkilis islenedi. Mısalı: Aymurat kitap oqıp otır. Jazda baǵdı aralap júriw ne degen lázzetli. Sen muǵallimniń tapsırmasın orınladıń ba? Qáne, attan tús!

322-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Hár kúni keshte taza hawada júremen. Oqıwshılar, otırǵan bólmeńizdiń hawasın tez-tez almastırıp turıń. Sen sabaǵıńdı tayarlap boldıń ba? Biziń jerimiz ne degen gózzal!

1. Gáp aqırına qoyılǵan irkilis belgilerine itibar beriń.

Gápler mazmunına qaray **xabar gáp, soraw gáp, buyırıq gáp hám úndew gáp** bolıp bólinedi.

323-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi qatnastırıp, hárqaysısına ayırım gáp qurap jazıń. Hár gápke tiyisli irkilis belgilerin qoyıń.

Jazdı, dańq, barasan ba, jasasın, oqıp atırsań, sóylep tur, orınladı.

324-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqıń.

Sizlerdiń «tuwrama» degen awqattı esitkenińiz

bar ma? Írasın aytsam, sol awqattıń mazasın unataman.

— Bazargúl apa, anaǵan qara, qara pshıq shójeni alıp baratır! — dedi ol.

— Tasla, háy, háy! — dep shawqımlastıq bizler.

1. Hárbir gáptiń keynine qoyılǵan irkilis belgileriniń qoyılıw sebeplerin aytıp beriń.

§39. Xabar gáp

325-shınıǵıw. Oqırń. Hárbir gáptiń keynine qoyılǵan irkilis belgelerine itibar beriń. Gáppler qanday máni ańlatıp tur?

Bul — diyqan bazarı. Diyqan bazarı júdá úlken. Bazarda pomidor, qıyar, geshir hám basqa da palız eginleri kóp.

Diyqan bazarında hár qıylı miyweler de bar. Palız eginlerin hám miywelerdi awıl adamları satıp atır.

Qanday da bir waqıya hám hádiyseler tuwralı xabar mánisin bildiretuǵın gápplerdi xabar gáp deymiz. Mısalı: Nókis qalası jil sayın gúllenbekte.

326-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Tiyisli irkilis belgilerin qoyırń.

Jılan tawıqtıń shójelerine abay etti Pıshıq onı kórip qaldı Bala jıllannan qorqıp qashtı Aǵam oǵan raxmet ayttı

327-shınıǵıw. Tómendegi berilgen sózlerden paydalanıp, xabar gáp qurap jazıń. Tiyisli irkilis belgilerin qoyıń.

Quyash, báhár, tábiyat, jawın, terekler.

328-shınıǵıw. Gúrrińdi tásirli etip oqıń.

Kempir apam kóziniń qarashıǵınday etip qás-terlep saqlap júrgen shıńqobızı bar edi. Hár dayım onı shertkende ájim basqan júzlerinen kúlki oynap ráhátlenip qaladı. Qońsımızdıń balaları úyge kelip, shıńqobızdı kórset dep talay jalınǵanı bar. Onı balalarǵa kórsetiw túwe, ózime de bir ret uslatqan joq. Bir saparı men joqta qarındasım Sánemge shıńqobızdı qalay shertiwdi úyretip atırǵanın bayqap qaldım.

(Ótebay Sársenbaev).

1. Hár bir gápten keyin qoyılǵan irkilis belgilerin aytıp berıń.

§40. Soraw gáp

329-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Áwelemen, dúwelemen,
Salqan iyttiń sanı menen,
Qara qoydıń qanı menen,

- Áwez molla qayda ketti?
- Duzğa ketti.
- Qashan keler?
- Jaz keler.
- Jaz kelmese?
- Gúz keler.
- Pállenpish,
- Sen tur,
- Sen shıq.

1. Qosıqta qanday irkilis belgileri bar?
2. Soraw belgisi qay jerde qoyılğan?

|| Soraw máni bildiretuǵın gápler soraw gáp dep ataladı. Mısalı: Atrın **kim?** **Neshinshi** klasta || oqıysañ?

330-shınıǵıw. Oqip shıǵıń. Gáplerdiń irkilis belgilerine itibar beriń.

Báhár kúnleriniń biri edi. Jumagúl mektepten keldi. Ol úyiniń qasındaǵı qıytaqta isley basladı.

- Ne islep atırsań, Jumagúl?
- Baǵmanshılıq etip atırman.
- Ne egeyin dep atırsań?
- Házirinshe úsh túp júzim.
- Basqa da miyweli aǵashlar egeseń be?
- Nálin tapsam alma menen shabdal egemen.

1. Bul gáplerdiń mazmunında qanday ayırmashılıq bar?

331-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqırn, sorawǵa juwap berin. Qosıqta keltirilgen quslardın atın aytn.

Qaysı qus ǵarqıldaydı?

Qaysısı ǵańqıldaydı?

Qaysısı toǵaylarda

Kúni boyı toqıldaydı?

(Jalǵas Esbolǵanov)

332-shınıǵıw. Berilgen sorawlarǵa juwap jazın.

1. Seniń jasıń neshede?
2. Sporttıń qaysı túrine qızıǵasań?
3. Qanday dógereklerge qatnasasań?
4. Keleshekte kim bolǵın keledi?

333-shınıǵıw. Oqın. Mazmunın aytıp berin.

Nanniń usaǵı

- Ne terdiń, Saǵıy?
- Nanniń usaǵın.
- Jerde jatır ma?
- Minekey, awa.
- Tústi eken kimnen?
- Bilsem átteń men.
- Ne qılar ediń?
- Uyaltar edim.
- Qanday sóz benen?
- Qarap-aq kóz benen.

- Sen duris aytasań.
- Jamanǵa qáyteseń...

(Ubayxan Sadıqov)

1. Qosıqtı yadlap alıń.

334-shınıǵıw. Oqırń.

1. Háy perzent, ata-anańdı húrmet qıl.
2. Kóp sóyleme.
3. Jaqsı hám dana adamlar menen dos bol.
4. Sırıńdı bekkem saqla.
5. Kiyimlerińdi taza tut.

1. Tekstte ne haqqında ayılǵan?
2. Bul sózler kimge qarata ayılǵan?

|| Mazmunı jaǵınan buyırq, ótinish etiw, keńes ||
beriw, talap etiw mánilerin bildiretuǵın gápler ||
buyırq gápler dep ataladı. ||

335-shınıǵıw. Kóp noqattırn ornına tiyisli sózlerdi qoyıp, kóshirip jazırń.

1. Sózińe iqtıyat ..., basırń ...
Tilińe iqtıyat bol, tisiń ...

(Yusip Has Hajib)

2. Awırıwdırń aldın
3. Jamannan ..., jaqsıǵa ...

(Naqıl)

Kerekli sózler: sinbasın, ketpesin, bol, al, jantas, qash.

336-shınıǵıw. Qosıqtı kóshirip jazıń. Qara hárip penen berilgen sózlerdiń astın sızıń. Qosıqtı yadlap alıń.

Belińdi **buw**, jeńińdi **túr**,
Dos-dushpanıńdı sınap **júr**,
Jaqsı sózge qulaǵıń **túr**,
Jaman sózden **qashqıl**, balam.

(Berdaq)

337-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Ala tay

(Qayta islengen xalıq qosıǵı)

«Ákem ayttı, him» — dedi,
«Ala tayǵa min» — dedi,
«Arman-berman shap» — dedi,
«Otlaq jerdi tap» — dedi,
«Ala taydı otlatıp,
Jaqsı kútip baq» — dedi.
Jaqsı kisi jat bolmas,
Tay, kútpeseń at bolmas.
Úlkenniń tilin almaǵan,
Ońlı azamat bolmas,
Shúw, janwar, ala tay!
Sen, jigittiń qanatı-ay,

Azamat bol, áy bala!
Bola kórme jalatay.

(I. Yusupov)

1. Qosıqtağı basqa birewge (tıńlawshıǵa) qarata ayılǵan gáplerdi tabıń.
2. Keynine qoyılǵan irkilis belgilerine itibar beriń.
3. Qosıqtı yadlap alıń.

	Ayılıw ózgesheligine qaray buyırq gáplerdiń	
	keynine jazıwda noqat (.) yamasa úndew (!)	
	belgisi qoyladı.	

338-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń. Qanday máni ańlatıp tur?

Balalar, **berman kelińiz,**
Shette qalmay birińiz,
Shójesin **sanap berińiz,**
Quwansın Kárim inińiz.

(Saǵıydulla Abbazov)

339-shınıǵıw. Berilgen sózlerden paydalanıp, buyırq gáp jasań hám tiyisli irkilis belgilerin qoyıń.

Húrmet et, abaylı bol, oyılıp ketpe, usla, súyesip jiberiń.

Úlgi: Dostıńdı egleme,
Joldan qalmasın.

Dushpandi egleme,
Sırıńdı almasın.

1. Maqaldağı **egleme, qalmasın, almasın** sózleri hámmege qarata ótinish-keńes mánilerin ańlatıp tur.

340-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Sálem ber, balam, sálem ber,
Barlıq ata-anaǵa!
Sıyla jası úlkendi,
Heshkimdi jasqa sanama!
Ádep penen ikram,
Bolsın ómir joldasıń.
Seni hámme jaqsı dep,
Minezińdi qollasın.

1. Qosıqtağı aqıl-násiyat mánisin berip turǵan qatarların tabırń.

§41. Úndew gáp

341-shınıǵıw. Tekstti oqırń.

1. Ernazar alakóz jas waqıtlarınan-aq kútá qarwlı bolǵan. Ózi iri deneli, jawırını qaqqpaqtay, ala kóz jigit eken.

Búgin kitapxanaǵa barasań ba?

2. Analar baxtim der, bala degende,
Qanshama shekseń de nala degendi!

Shayır, sen eń dáslep «Ana» degendi,
— Qaysı tilde ayttıń?
— Ana tilimde!

1. Hár bir gáplerden keyin qoyılǵan irkilis belgilerine itibar beriń. Qaysı gápte maqtanış sezimleri seziledi?

|| Súren-shaqırq, quwanıw, tańlanıw, ókiniw sıyaqlı ||
tuyǵı-sezimlerdi bildiretuǵın gáplerge **úndew gáp**
delinedi. ||

342-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Elimiz gúllene bersin! 2. Hámme shembilikke.
3. Assalawma áleykum, ata! 4. Pah, mına qawınnıń
mazalısın-ay! Jeseń tilińdi úyiredi. 5. — Ay, kórse
qızar balam-ay! Usı qızıl botinka ushın meni qansha
qıynadıń...

1. Gáplerdiń aqırına qoyılǵan irkilis belgilerine itibar beriń.

|| Úndew gáptiń keynine úndew belgisi qoyı- ||
ladı. ||

343-shınıǵıw. Irkilis belgilerin qoyıp, kóshirip jazıń.

— Bárekella, sheberlik degen usı da Qanday sulıw
etip dúzetken Tóremurat eki kiyim ildirgish dúzetti
Bular birinen biri jaqsı bolıp shıqtı
Ónerliniń qolı altın

(Naqıl)

|| Úndew gáplerdiń aqırında dawıs tolqını kóteriń- ||
ki aytladı.

344-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Qaratawday salmaǵı bar,
Ónerli on barmaǵı bar,
Nawayıdan sawat ashqan,
Ájiniyaz, Berdaǵı bar.
Tilden dúrler shashqan bul,
Qaraqalpaqstan bul!

(Tolıbay Qabulov).

1. Qosıқтаǵı úndew gápti tabırń, qosıqtı yadlap alırń.

§42. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları

345-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqırń.

1. Men **stadionǵa** (qayda?) bardım. 2. **Bıyl** (qashan?) suw mol boladı. 3. **Jaǵımlı** (qanday?) samal esip tur. 4. Men **Tolıbekten** (kimnen?) xat aldım.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge hám qawıs ishinde berilgen sorawlarǵa dıqqat awdarırń.

|| Baslawısh penen bayanlawıshtı túsindirip ||
keletuǵın gáp aǵzaların **gáptiń ekinshi dárejeli**
aǵzaları deymiz. ||

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları — tolıqlawısh, anıqlawısh, pısıqlawıshlar. Mısalı: Aǵam **azanda** (qashan?) **awılǵa** (qayda?) ketti. Shaxsánem **qızıl** (qanday?) **kóylegin** (nesin?) kiydi.

Mısallardaǵı qara hárip penen jazılǵan sózler gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları xızmetin atqarıp tur. Bunda **azanda**, **awılǵa** — pısıqlawısh, **qızıl** — anıqlawısh, **kóylegin** — tolıqlawısh wazıypasında qollanılıp tur.

346-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar **mektepten** qayttı. 2. Aydana **ekinshi** klasta oqıydı. 3. Men **Dúrdanadan** xat aldım. 4. Biz **baxıtlı**, **shadlı** turmısta jasaymız.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń ústine tiyisli sorawların qoyıń. 2. Bular qanday gáp aǵzaları?

347-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ekinshi dárejeli aǵzalardıń astın sızıń.

1. Azanǵı hawa densawlıqqa júdá paydalı. 2. Men qaladan awılǵa keldim. 3. Ol apasına kómeklesti. 4. Men Erkindi kórdim.

§43. Tolıqlawısh

348-shınıǵıw. Tekstti oqıń.

1. Men **otındı** () maydaladım. 2. **Kitaptı** ()

dostimnan () aldım. 3. Gáwhar **úkesin** () baqshağa apardı. 4. Jańadan otırǵızılǵan **tereklerge** () waqıt-waqıtı suw jiberip turdım.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge qawıstırń ishine tiyisli sorawların qoyıń.

Kimdi?, neni?, kimgе?, nege?, kimnen?, neden? kimde?, nede?, kim menen?, ne menen?, kim tuwralı?, (haqqında?) ne tuwralı? (haqqında?) sorawlarına juwap beretuǵın gáp aǵzasın **tolıqlawısh** deymiz. Tolıqlawısh bayanlawısh aǵzanıń mánisin tolıqtırw ushın qollanıladı. Mısalı: Nurpolat **inisine** (kimgе?) kómekesti. Men **aǵam haqqında** (kim haqqında?) oyladım.

349-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, tolıqlawıshtıń astın sızıń.

1. Aǵashtı pıshqı menen kestim. 2. Miynet adamdı dańqqa bóleydi. 3. Shaxsánem súwretti jaqsı saladı. 4. Men topıraqtı oy jerlerge jaydım.

neni?

Úlgi: Bizler tapsırılǵan **jumıstı** isledik.

350-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına kerekli tolıqlawısh sózlerdi qoyıp, kóshiriń.

1. Muǵallım sabaqtı ... soradı. 2. Birge júrgen ... sıyla, húrmetle! 3. Bul kitap ... jazılǵan. 4. Bizıń xalqımız ... súyedi.

Kerekli toliqlawishlar: *joldasıńdı, A. Dosnazarov haqqında, paraxatshılıqtı, Maqsetten.*

Úlgi: *Men joldasım menen (kim menen?) kinoǵa bardım.*

1. Toliqlawishlardıń astın sızıń.
2. Sorawların qasına qawıs ishinde kórsetiń.

351-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıp shıǵıp, pısıqlawish hám toliqlawishlardı tawıp, aytıp beriń, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Baǵdaǵı pisken miywelerdi terdik. 2. Kólde júzip júrgen úyreklerdi kórdim. 3. Bizler jazda toǵaydı araladıq. 4. Ayzada Arıwxan menen birge mektepke ketti.

352-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Toliqlawishlardıń astın sızıń.

1. Muǵallım gúrrińdi qızıqlı etip aytıp berdi. 2. Ol salmanı qazdı. 3. Ol jolda dostı menen ushıraıdı. 4. Balalar ushın arnalǵan kitaplardı súyip oqıyman.

1. Gáptegi toliqlawish sózler qaysı aǵzanıń mánisin toliqtırıp tur?

koncert

353-shınıǵıw. Kimdi?, neni?, kimgе?, nege?, kim menen?, ne menen? sorawlarına juwap beretuǵın tolıqlawısh sózlerdi qatnastırıp, birneshe gáp qurap jazıń. Tolıqlawıshlardıń gápte qaysı aǵzanıń mánisin tolıqtırıp turǵanın aytıp berıń.

§44. Anıqlawısh

354-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qara hárip penen jazılǵan sózler qanday sorawlarǵa juwap berip tur.

1. **Uzin** (qanday?) terektiń shaqaları shayqalıp tur. 2. **Meniń** (kimniń?) inim baqshaǵa qatnaydı. 3. Jıynalısh **usı** (qaysı?) jerde boladı. 4. Kún dógerекке **nurlı** (qanday?) sáwlesin shashıp tur.

Qanday?, qaysı?, qansha?, neshe?, ne-shinshi?, kimniń?, neniń? sorawlarına juwap beretuǵın gáp aǵzasın anıqlawısh deymiz. Anıqlawısh kóbinese anıqlaytuǵın sóziniń aldında keledi. Anıqlawısh ózinen sońǵı sózdiń **belgisin, sanın, túr-túsin, kimgе yamasa nege tiyisli ekenin** bildirip, anıqlap keledi. Mısalı: Bazarda **túrli** (qanday?) jemisler bar. **Meniń** (kimniń?) inim oynap atır. Klasta **jigirma segiz** bala oqıydı.

355-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, anıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Biziń sanatoriyamızdıń miyweli baǵı bar.
2. Keshki salqın samal esip tur.
3. Azanda oqıwǵa baratırǵan balalardıń shadlı dawısları esitilip tur.
4. Biziń klasta otız bes bala oqıydı.

1. Tıyisli sorawların anıqlawısh sózlerdiń ústine jazıń.

356-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına anıqlawısh sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń. Anıqlawıshlar qaysı sózdi anıqlap tur?

1. Nókiske ... jaylar salındı.
2. Terektiń ... japıraqları sarǵaya basladı.
3. Terek astındaǵı sayamanda ... bala oynap júr.
4. Keshke qaray ... jawın jawdı.
5. Esik aldındaǵı ... iyisi ańqıp tur.

Kerekli anıqlawıshlar: *jasıl, biyik, hám, sulıw, úsh-tórt, kúshli, gúldiń.*

357-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Anıqlawıshlardı tawıp, astın sızıń. Sorawların qoyıń.

1. Qúdiretli Ózbekistan Respublikasınıń dańqı, abroyı arta bersin!
2. Meniń aǵam Xalıq bilimlendiriw ministrliğinde isleydi.
3. Úshinshi klasta otız eki bala oqıydı.
4. Qustıń eti mazalı boladı.

minut

358-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıń.

1. Gúzdiń salqın samalı esip tur. 2. Alista eki adam júrip kiyatır. 3. Quyash nurlı sáwlesin shashıp tur. 4. Apamnıń tórt aqlıǵı bar.

1. Anıqlawısh sózlerdi tawıp, tiyisli sorawlar qoyıń.
2. Anıqlawıshlardıń qaysı sózdi anıqlap turǵanın aytıp beriń.

359-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. **Qanday?, qaysı?** sorawlarına juwap beretuǵın sózlerdiń astın sızıń.

1. Men — ǵárezsiz eldiń ádiwli perzentimen.
2. Jazdıń jaǵımlı samalı adamǵa ráhát baǵıshlaydı.
3. Ádepli oqıwshı ata-anasına sóz keltirmeydi. 4. Bul mektepte elge belgili ilimpazlar oqıǵan.

1. Anıqlawıshlardıń qaysı sózdi anıqlap turǵanın aytıp beriń.

§45. Pısıqlawısh

360-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar beriń.

1. Samolyot **tez** (qalay?) hawaǵa kóterildi.
2. Ájaǵam **awılǵa** (qayda?) ketti. 3. Dárya **iyrimlenip** (qalay?) aǵıp tur. 4. Rayxan tapsırmanı **qunt penen** (qalay?) orınladı. 5. Poezd **Tashkentten** (qaydan?) **Nókiske** (qayda?) keldi.

Qayda?, qaydan?, qalay?, qáytip?, qashan? sorawlarına juwap beretuǵın gáp aǵzasın **pısıqlawısh** deymiz. Pısıqlawısh feyil-den bolǵan bayanlawısh aǵzanıń mánisin keńeytedi hám is-hárekettiń ornın, waqtın, is-harekettiń qalay isleniwın bildiredi. Mısalı: Bizler **qalaǵa** (qayda?) bardıq. Ol jumıstı **shaqqan** (qalay?) isleydi. Poezd **keshte** (qashan?) júredi.

Berilgen mısallardaǵı **qalaǵa, shaqqan, keshte** pısıqlawıshları **bardıq, isleydi, aǵıp tur, júredi** bayanlawısh aǵzalarınıń mánisin keńeytip, túsindirip tur. **Qalaǵa** pısıqlawıshı bayanlawısh aǵzanıń ornın, **shaqqan** pısıqlawıshı bayanlawısh aǵzanıń is-hárekettiń qalay isleniwın, **keshte** pısıqlawıshı bayanlawısh aǵzanıń waqtın bildiredi.

361-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Pısıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Mallar óriste jayılp júr. 2. Bizler rayonnan awılǵa qayttıq. 3. Ayjamal úyden juwırıp shıqtı. 4. Ol pát penen sırǵanadı. 5. Shaxsánem sabaqtı ıqlası menen tıńladı.

qáytip?

Úlgi: *Morıdan tütün buwdaqlanıp shıǵıp tur.*

1. Pısqılawıshlardıń tiyisli sorawların ústine jazıp kórsetiń.

362-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Bizler usı mektepte oqıymız. 2. Mekteptiń átirapına túrli gúller egildi. 3. Murat tóbeshikke minip dógerекке qaradı. 4. Mashina úydiń tusında birden toqtadı.

1. Pısqılawısh hám anıqlawıshtıń astın sızıń hám olardıń bir-birinen ózgesheligin aytp beriń.

363-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Dúrdana, Aydana menen quwırshaq teatrına ketti. Teatrda Shaxsánemdi kórdi. Quyash jarqırıp nurın shashıp tur. Feriyza keshte úkelerin oynattı.

1. Pısqılawısh hám tolıqlawıshtıń astın sızıń.
2. Sorawların ústine jazıp kórsetiń.

364-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń. Ishinen pısqılawıshtı tabıń.

1. Paxtalar jawdırasıp ósip tur. 2. Multfilm saat jetide baslanadı. 3. Bizler erteńine aǵam menen Tashkentke kettik. 4. Xojeliden Nókiske arnawlı avtobus júredi. 5. T. Jumamuratov Moynaqta tuwılǵan.

1. Pısıqlawısh qaysı sózdiń mánisin keńeytip turǵanın aytıń.

365-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Pısıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Ol mektepten úyine aqırın kiyatır. 2. Mashina mekteptiń tusında birden toqtadı. 3. Búktiń astınan qoyan zońq ete qaldı. 4. Qaladan kolledjge avtobus penen bardım. 5. Birazdan soń Tashkentten Nókiske samolyot kelip túsedı.

Úlgi: *Bizler usı mektepte (qayda?) oqıymız.*

1. Pısıqlawıshqa tiyisli sorawların úlgidegidey etip kórsetiń.

366-shınıǵıw. «Mektep» degen temada qısqasha gúrriń jazıń. Gúrrińdegi gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaların tawıp, tiyisli sorawların qoyıń. Olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıp beriń.

Sorawlar:

1. Gáp dep nege aytamız? Gáp mazmunına qaray neshege bólinedi. Mısallar keltirip dálilleń.

2. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları dep nege aytamız?

3. Toliqlawısh dep nege aytamız? Mısallar keltiriń.

4. Anıqlawısh dep nege aytamız? Ol qaysı aǵzanı anıqlaydı?

5. Pısıqlawısh dep nege aytamız? Pısıqlawısh qaysı aǵzanıń mánisin keńeytip keledi?

§46. Gáptiń birgelkili aǵzaları

367-shınıǵıw. Tórende berilgen gáplerdi oqıp shıǵıń.

1. **Aygúl, Tamara** birge oqıydı. 2. **Gúlsara** dosları menen **júdá tatiw, dos.** 3. Baǵda **alma, anar, ánjir** hám **júzim** ósip tur. 4. Kombayn **oradı, jıynaydı** hám **túyekleydi.**

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdarıń.
2. Tiyisli sorawlar qoyıń.

Gápte izli-izinen dizbeklese baylanısp, bir sorawǵa juwap beretuǵın gáp aǵzaların **gáptiń birgelkili aǵzaları** deymiz. Birgelkili aǵzalar eki hám onnan da kóp túrinde dizbeklesip keledi. Mısalı: Mende **qaǵaz, qálem** hám **óshirgish** (ne?) **bar.** Aziza jaqsı **pishedi** hám **tigedi** (ne qıladı?).

368-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızıń, tiyisli sorawların qoyıń.

1. Seyitmurat mashina menen Xojelige, Shomanayǵa barıp qayttı. 2. Men juwındım, kiyindim hám awqatlandım. 3. Bizde aq tal, qara tal, májnún tal ósedı. 4. Awǵa sazan, shortan hám shabaq tústi.

ne qıldı?

Úlgi: Chay **demlendi** hám **ishildi.**

1. Birgelkili aǵzaldıń qaysı sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıp beriń.

Birgelkili aǵzalar gápte bir aǵzaǵa qatnaslı bolıp baylanıadı. Mısalı: Muǵallım **sóyledi, jazdı** hám **túsindirdi**. Direktor **muǵallimlerdi** hám **oqıwshılardı** bayram menen qutlıqladı.

Birinshi mısalda **sóyledi, jazdı** hám **túsindirdi** degen birgelkili aǵzalar **muǵallım** degen baslawısh aǵzaǵa qatnaslı bolıp kelip tur. Al, ekinshi mısalda **muǵallimlerdi** hám **oqıwshılardı** degen birgelkili aǵzalar **qutlıqladı** degen bayanlawısh aǵzaǵa qatnaslı bolıp qollanılgan.

369-shınıǵıw. Oqıń.

1. Bıyl Ázima, Anipa hám Almagúl lagerde birge dem aldı. 2. Úyge uzın boylı, sarı sınılı, domalaq júzli bir jigit keldi. 3. Ol inisine hám qarındasına ǵamxorlıq etedi. 4. Húkimet úyiniń aldında aq, sarı, qızıl gúller ósip tur.

1. Gáplerdegi birgelkili aǵzaldı tawıp, tiyisli sorawlar qoyıń.
2. Bulardıń qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenligin túsindirıń.

370-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzaldıń astın sızıń. Tiyisli sorawların qoyıń.

1. Atası aqlıǵına kóylek hám shalbar ákelip berdi.

2. Sultan menen Ájiniyaz haywanat baǵına bardı.
3. Haywanat baǵında jolbarıstı, arısladı, ayıwdı kórdim.
4. Báháarde ǵazlar, úyrekler kele baslaydı.

Birgelkili aǵzalar bir-biri menen **dánekerli** hám **dánekersiz** baylanısadı.

Hám, jáne, ya qusaǵan dánekerler birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp kelse, aralarına útir qoyılmaydı. Misalı: Men dáryadan **sazan** hám **ılaqa** usladım. Ol **oqıdı** jáne **sóyledi**. Bul sorawǵa **Ayparsha** ya **Aysara** tolıq juwap beredi.

371-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar kitap hám dápterin tayarladı.
2. Bul jumıstı Jamal ya Miywagúl isley aladı.
3. Men tuwılıp ósken jerimdi hám xalqımdı súyemen.
4. Asannıń tártibi, minez-qulqı hámmege órnek.

1. Birgelkili aǵzalardıń astın sızırń, sorawların qoyırń.
2. Sózlerdi baylanıstırıp turǵan dánekerlerge itibar berirń.

372-shınıǵıw. Oqıp shıǵırń. Birgelkili aǵzalardıń sorawların qoyırń, qaysi aǵzaǵa qatnaslı ekenin túsindirirń.

1. Ata-analar jıynalıısına aǵası ya apası baradı.
2. Paraxat oqıdı hám sóyledi.
3. Bıyl erik, shabdal hám almalar jaqsı miywe berdi.
4. Ámiwdárya hám Sırdárya xalqımızdıń iygiligi ushın xızmet etedi.

Birgelkili aǵzalar dánekersiz baylanıssa, aralarına útir (,) qoyıladı. Mısalı: Ol **oqıdı, jazdı.** Men **Erpolattı, Niyetbaydı** stadionda kór-dim.

373-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birgelkili aǵzalarǵa tiyisli sorawların qoyıń.

1. Qurılıstıń basına gerbish, hák, qum, tas, aǵash, cement tez-tezden jetkerilip turıldı. 2. Jay órildi, sıbaldı, bastırıldı. 3. Sútten qaymaq, may alınadı. 4. Qatıqtan irimshik, toraq islenedi. 5. Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxoja — qaraqalpaq xalqınıń súyikli shayırları.

1. Bul sózlerdiń qanday aǵza bolıp turǵanın aytıp beriń, dánekerli me ya dánekersiz be?

374-shınıǵıw. Tásirli etip oqıń.

Shabdal, ánjir, alshalar
Samal menen shayqalar,
Xosh tábiyat, sap hawa,
Saǵan shiyrin oy salar.

(Tolibay Qabulov).

1. Birgelkili aǵzalardı tawıp, sorawlar qoyıń. Olar qaysı sóz shaqabınan bolǵanın aytıp beriń.

375-shınıǵıw. Ózlerińiz kúndelikli turmıstan alıp, birgelkili aǵzaları **ya, hám, jáne** dánekerleri arqalı baylanısqa bes gáp qurap jazıń.

Sorawlar:

1. Gáptiń birgelkili aǵzaları dep qanday aǵzaǵa aytamız?
2. Birgelkili aǵzalar bir-biri menen qalay baylanıadı?
3. Birgelkili aǵzalardıń arasın **hám, jáne, ya** qusaǵan dánekerler baylanıstırıp kelse qalay jazıladı?

§47. Jıl boyı ótilgenlerdi tákirarlaw

376-shınıǵıw. Tekstti oqırń. Hárbir gápte neshe sóz bar?

Artımızǵa qarap-qarap kiyatırmız. Kóz ushında bir arba kórindi. Há demey-aq ol da izimizden jetti. Arbakesh attıń dizginin tartıp toqtattı.

- Qayerge barasız?
- Kimniń úyine barasız?
- Dayımnıń úyine baraman.
- Onda min arbaǵa! — dep ol altaqtadan jerge tústi. Meniń arqamdaǵı qapshıqtı arbaǵa saldı. Keyin kempir apam ekewimizdi mindirdi.

(Óserbay Xojaniyazov).

1. Hárbir gáptiń keynine qanday irkilis belgileri qoyılǵan?

377-shınıǵıw. Qosıqtı yadlap alıń.

Óytip, bala, qıyqań bolma,
Is jaqpas, sıypań bolma.

Ata-anańdı kúydirip,
Oysız bolma, biyǵam bolma.
Jas basıńnan hayyar bolma,
Tayın asqa tayar bolma.
Ata-ana xızmetine,
Jumala, janayar bolma.

(Tólepbergen Mátmuratov).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi dawıslı seslerdi aytıp beriń.
2. Qosıqtaǵı jup sózlerdiń jasalıwın túsindiriń.

378-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

Bayram, fabrika, hárre, cement, kostyum, estafeta, elektr, duwtar, óner, óndiris, vagon, toǵaylıq, tegislik, dárya, dúnya, aǵash, gúrek, gújim, telefon, pochta.

1. Dawıslı seslerdiń astın bir, dawıssız seslerdiń astın eki ret sızıń.
2. Hárbir sózde neshe ses bar?

379-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına dawıslılardıń tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń.

1. B...zler Qaratawd...ń tusına kelgende, q...yash jańa ǵana arqan boylı k...terilgen edi. 2. J...nibek áj...ǵam 6-klasta ...qıydı. 3. Bal...lar 8-mart — Hayal-qızlar bayramına arnalǵan keshede ...yınlar oynadı, qosıq ayttı.

1. Buwın qalay jasaladı? Yadıńızǵa túsiriń.

380-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń.

Dańq taratqan kim dese,
Ustaz deymiz bárimiz.
Óytkeni, bizge mıń ese,
Súyikli siziń qádirińiz.

(*Seydabulla Pirjanov*).

Qosıқтаǵı **a-á, o-ó, u-ú, i-ı** háriplerin tawıp, olardıń bir-birinen ayırmassın aytıp berıń.

noçta

381-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Únli dawıssızdıń astın bir, únsiz dawıssızdıń astın eki sızıń.

Zaman, hákke, saqqız, shar, ǵaz, qutan, kiyim, futbol, bala, zaǵara, salı, jaz, shawqım, hárre, vanna, fabrika.

1. Únli hám únsiz dawıssızlardıń bir-birinen ayırmashılıǵın túsindirıń.

382-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Alaqay! Búgin azanda,
Biziń erik gúlledi,
Jaǵımlı-aw sonsha adamǵa,
Eriktiń appaq gúlleri.

(*Tájetdiyın Seyitjanov*).

1. **L, m, n, ń, r, w, y** únli dawıssızlardı awızsha aytıp berıń.

2. Bul seslerdiń únsiz jubaylasları bar ma yamasa joq pa?

383-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń.

Tún. Palubanıń ústi. Jaǵımlı, xosh iyiske tolǵan taza hawa tula boyıńa jaǵıp baratır. Onı qansha jutsań da, sirá miyriń qanıp toyatuǵın emesseń. Kem-kemnen kewliń ashılıp, boyıń jeńil tartadı. Kókirektegi yoshiń artadı.

(Aytbay Bekimbetov).

1. Gáplerdegi **b, p, d, t, g, k, ǵ, q, h, x, j, sh, z, s,** dawıssız seslerdiń astın sızıń.

2. Jubaylas seslerdi kestege túsiriń.

384-shınıǵıw. Oqıp shıǵıń.

1. **Quwatbaydıń aǵası** ata-analar **jıynalıısına** qatnastı. 2. Olar **mallardı** juǵımlı ot-jem menen baǵadı. 3. Bul **kitaptı Amangeldiden** aldı. 4. Sultan **terektıń sayasında** dem aldı.

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbirin qosımtalardan defis (-) arqalı bólip, kóshirip jazıń.

2. Túbir hám qosımta dep nege aytamız?

385-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń túbir hám qosımtaların aytıp berıń.

Bir waqıtta **Tórtkózdiń ayaǵı** qattı **jerge** tiydi. Sonda onıń **jigeri tasıp** ketti. **Kózlerinde** ósh alıw **kegi** lawladı. Onnan aldınıraq **qurǵaqqa** shıǵıp jatırǵan qasqır da **tislerin** shıqılatıp, ırıldap **ornınan** turdı.

(S.Anarbaev).

386-shınıǵıw. Oqırń.

Oyinshıq, oyın, túyin, túyinshik, miywe, bala, miyweli, balalıq, toǵay, toǵaylıq, terek, tereklik.

1. Dáslep túbir sózlerdi, keyninen dórendi sózlerdi izbe-iz kóshirip jazırń.

2. Bul sózlerdiń bir-birinen ayırmashılıǵın aytıp berıń.

387-shınıǵıw. Úlgige qarap, tómendegi sózlerden birneshe túbirles sózler jasań. Olardı kóshirip jazırń.

Bas, jaz, ayt, bil, suw, jaz.

Úlgi: *balıq, balıqshı, balıqlı, balıqsız, balıqtay.*

388-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqırń.

Pútkil álem jaqtı **dúnyanıń**
Jarasıǵı, kórki — adamlar,
Biz jasaǵan **planetanıń**
Qúdireti, erki — adamlar.

(Joldasbay Dilmuratov).

1. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi qosımtanı tabıń, bunıń qanday qosımta ekenligin aytıp berıń.

389-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Birikken sózlerdiń astın sızıń.

1. Aysulıw 4-klasta oqıp atır. 2. Ámiwdáryada suw mol bolsa, Qızketken kanalında da suw mol boladı. 3. Bizler Taxtakópir rayonınıń arjaǵındaǵı Bórshitawdıń etegindegi awıllarda jasaymız. 4. Atqulaq, qarabaraq, aqbas, qırqbuwın hám shayshóp biziń jerimizde ósedı.

1. 4-gáptegi birgelkili aǵzalar qalay baylanısqan? Aytıp berıń.

390-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jup sózlerdiń astın sızıń.

1. Topar-topar balalar baǵda seyil etip júr. 2. Bizler jerimizge azlı-kópli qawın-ǵarbız ektik. 3. Dáwletmurat jora-joldasları menen tez-tez muzeyge barıp turadı. 4. Men onıń menen júzbe-júz sóyles-tim.

1. Jup sózlerdiń qalay jalǵanǵanın aytıp berıń.

litr

391-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi oqıń.

Tárbiyashi, telefon, toǵay, paroxod, lyotchik, baǵman,

ekskursiya, chemodan, qırǵawıl, salıkesh, padashi, jawın, pochta, ekskavatorshı, kanal, chyotka, cirk, adam.

1. Dáslep kim? keyninen ne? sorawına juwap beretuǵın atlıq sózlerdi kóshirip jazıń.

392-shınıǵıw. Gápplerdi kóshirip jazıń. Menshikli atlıqlardıń astın bir ret, ǵalabalıq atlıqlardıń astın eki ret sızıń.

1. Jaqında ájaǵam Tashkent, Samarqand, Buxara, Nawayı, Úrgenish qalalarına jumıs babında barıp qayttı. 2. Qaraqalpaq xalqı óziniń súyikli shayırları — Berdaq, Ájiniyaz, Kúnxojanıń shıǵarmaların súyip oqıydı.

393-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózler qanday sanda ekenin aytıp beriń.

Jılqınıń uyqısı da qızıq. Ózge **mallar** jatıp uyqılasa, **jılqılar** túrgelip uyqılaydı. Ózi saq hám úrkek **jániwar**. Úrkip ketse, jelli ayaqlı **jániwarlardı** da qaytarıp alıwı qıyın.

(S. Muqanov).

394-shınıǵıw. Berilgen sózlerdi úsh bette birlik hám kóplik sanda betleń. Betlik jalǵawlarınıń astın sızıń.

Jazıwshı, shıpaker, perzent.

395-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń.

Jazıq jasıl jaylawlar,
Bolar súttiń bulaǵı,

Kóbeyer, oynar jánıwarlar
Buzaw, qozı, ılağı.

(Sağıydulla Abbazov).

1. Tartımlanğan atlıq sózlerdi awızsha aytıp berıń.

396-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tartım jalǵawlı sózlerdiń astın sızıń. **Dos** sózine qanday jalǵawlar jalǵanǵanlıǵın túsindirıń.

1. Men dostım menen birge mektepke bardım.
2. Meniń tuwılǵan kúnime barlıq doslarım jıynaldı.
3. Dostıńdı egleme joldan qalmasın.
4. Dos dep sırdı aytpa, dostıńnıń da dostı bar.

qaharman

397-shınıǵıw. Kóshirip jazıń.

1. Oqıwshılar muǵallımniń sorawlarına tolıq juwap berdi. 2. Balalar Ibrayım Yusupovtıń shıǵarmaların súyip oqıydı. 4. Asfaltlanǵan jol awıldıń shetindegi baǵqa deyin baradı.

1. Ataw sepliginde turǵan sózlerdiń astın bir ret, iyelik sepliginde turǵan sózlerdiń astın eki ret sızıń.

398-shınıǵıw. Qosıqtı tásirli etip oqıń.

Ay nurında jalt-jult etip japıraqlar,
Tereklerge bir ájayıp sán piter.
Taranıp-sılanıp hám sárwi tallar,
Tańnıń samalınan shayqalıp keter.

(S. Tájimuratov).

1. Seplik jalǵawında turǵan atlıq sózlerdi tabıń.
2. Jup sózlerdiń qalay juplasıp turǵanın túsindirıń.

399-shınıǵıw. Tekstti tásirli etip oqıń.

Men atama jolbarıs tuwralı bir qansha sorawlar berdim. Ol jambaslap jatırǵan ornınan túrgelip otırdı.

— Maqsetjan, jolbarıs ańlardıń ishindegi eń kúshlisi boladı. Ol on eki jılda bir balalaydı.

— Ata, jolbarıs qasqırdan qorqa ma? — dep soradım. Yaq, balam, jolbarıs qasqırdan qorqpaydı. Onda qırq adamnıń kúshi, bir adamnıń júregi boladı.

(T. Tóremuratov).

1. Feyil sózlerdi tabıń. Tiyisli sorawların qoyıń.
2. Sizler jolbarıs tuwralı nelerdi bilesiz?

400-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Feyil sózlerdiń neshinshi bette, qaysı máhálde turǵanın aytıp beriń.

1. Japqa taza suw keledi. 2. Oǵan ústindegi kostyumı jarasıp tur. 3. Kóp uzamay-aq qońıraw qaǵıldı.

4. Balalar stadionda juwırıp júr. 5. Keshte elektr jaqtısı menen jumıs isledim.

1. Bunda feyil sózlerdiń neshinshi bette, qaysı máhálde ekenligin aytır.

401-shınıǵıw. Kóshirip jazır. Betlik almasıqların tawıp, astın sızır. Qaysı seplikte kelgenin ústine jazıp túsindiriń.

Arıslan uyqılap atır edi. Onıń ústinen tıshqan juwırıp ótti. Arıslan oyanıp, onı uslap aldı. Tıshqan onnan ózin bosatıp jiberiwdi ótindi. «Eger sen meni bosatıp jiberseń, men de saǵan waqtı kelgende járdem etemen», — depti. Arıslan tıshqannıń ózi ne jaqsılıq etetuǵınına kúlse de, onı bosatıp jiberipti.

(Lev Tolstoy).

t.s.

Úlgi: *Ulbosın meni kórdi.*

402-shınıǵıw. Oqır. Kelbetlik sózlerdi tawıp, olarǵa tiyisli sorawların qoyır. Kelbetlikler qaysı sózdi anıqlap tur?

1. Jaǵımlı taza hawa kewlimdi kóterdi. Jan-jaqqa ájayıp tınıshlıq shókken. (A.B.).

2. Báhárdiń sulıw kúnindey,
Sulıw kún sirá barmeken!

Eriktiń sulıw gúlindey,
Sulıw gúl sirá barmeken!

(Tájetdiyın Seyitjanov).

403-shınıǵıw. Kóshirip jazıp, kelbetliktiń astın sızırń.

Qırman-qırman zúraát,
Hadal miynet tabısı.
Bári jańǵa ráhát,
Xalqımnıń ar-namısı.

(Saǵıydulla Abbasov).

1. Kelbetliklerdiń tiyisli sorawların qoyırń.

404-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Sanlıq sózlerdiń astın sızıp, tiyisli sorawların qoyırń.

1. Alarmanǵa altaw az,
Berermenge besew kóp.
2. Toyǵan úyge toǵız kel.
3. Erinshektiń eki dostı bar,
Biri — uyqı, biri — kúlki.
4. Tórt ayaǵı menen at ta súrinedi.

(Naqıl-maqal).

405-shınıǵıw. -aw -ew qosımtalarınń tiyislisin qosıp jańa mánili sanlıq sóz jasań hám bul sózlerdi gáp ishinde keltirip jazırń.

Bir, eki, úsh, tórt, bes, altı, jeti.

406-shınıǵıw. Oqıń. Ráwish sózlerdi tawıp, tiyisli sorawların qoyıń.

Oı paytaxtımızdaǵı 2-sanlı kóp tarmaqlı jas óspirimler sport mektebinde oqıydı.

Bul jerde oqıwshılar erkin gúres penen shuǵıllanadı. Olar jaqında Qaraqalpaqstan kóleminde ótkerilgen jarıslarǵa qatnastı. Jas sportshılar bárqulla jarıslarda joqarı orınlardı iyelep kelmekte.

1. Sizler sporttıń qanday túri menen shuǵıllanasız.

407-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli tirkewish sózlerdi qoyıp, kóshirip jazıń.

1. Kitaptı oqıǵan ... oqıǵım keldi. 2. Oı mektepke ... joldasları menen sóylesip bardı. 3. Men xalqım ... xızmet etemen. 4. Jazıwshılar menen ushırasıw demalistan ... boldı.

Kerekli tirkewishler: *sayın, ushın, deyin, qaray, burın.*

408-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıp, ondaǵı sózlerdi aytıp beriń.

1. Suwda úyrek-ǵazlar júzedi, súńgiydi. 2. Gúlsara oqıdı jáne jazdı. 3. Búgingi jarısta Quwatbay ya

Niyetbay ozadı. 4. Balalar onı júdá húrmetleydi, sebebi onıń minezi jaqsı edi.

409-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Toliqlawıshlardıń astın sızıń, sorawlar qoyıń.

1. Ábdimurat inisin qushaqlap súydi. 2. Shamurat kitaptı taza saqlaydı. 3. Kitaptan hár túrli bahalı sózlerdi tabasań. 4. Bizler paraxatshılıqtı, doslıqtı súyemiz.

neni?

Úlgi: *Beknazar salmanı qazdı.*

410-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Anıqlawıshlardıń astın sızıń.

1. Úlken qalalardı kórdim. 2. Salqın samal esip tur. 3. Kishkentay inisi úshinshi klasta oqıydı. 4. Awılda aqıllı balalar menen doslastım.

qanday?

Úlgi: Murat **biyik** dúmpekke shıǵıp turdı.

1. Anıqlawısh sózlerdiń sorawların ústine jazıp kórsetiń.

411-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıń.

1. Bilimli erge nur jawar (Naqıl). 2. Kitap — adamnıń dostı hám bilimniń deregi. 3. Muǵallım oqıwshılardıǵa paydalı keńeslerdi berdi. 4. Balalar tánepiste asxanaǵa baradı.

1. Toliqlawıshlardıń (- - - -) hám anıqlawıshlardıń (~~~~) astın sızırń. Tiyisli sorawlar qoyırń.

412-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Pısıqlawıshtıń astın sızırń.

1. Sol kúni Tashkentke samolyot penen ketti.
2. Závresh mektepten úyine áste-aqırın kiyatır. 3. Aǵam — mektepte muǵallım. 4. Jaqsılıq jerde qalmas (Naqıl).

qalay?

Úlgi: *Samolyot tez ushadı.*

1. Sorawların ústine jazıp kórsetiń.

413-shınıǵıw. Oqıp shıǵırń.

1. Jas balalar kewilli oynap júr. 2. Inim mektepten keldi. 3. Keshke qaray duman tarqadı. 4. Oqıwshılar Nókiske tańlawda qatnasıw ushın keldi.

1. Baslawısh hám bayanlawısh sózlerdi túsindirirń.

414-shınıǵıw. Kóshirip jazırń. Birgelkili aǵzalardıń astın sızırń. Qosıqtı yadlań.

1. Sen tuwarsań aqıldı da,
Sulıwdı da, batırdı da.
«Xalıq» dep seniń atırdı da,
Kim qoysa da dana qoyǵan.

2. Ájiniyaz, Berdaq ótti,
Abbaz, Sadıq jırlap ótti.
Dárya bolıp haǵlap ótti,
Sol dáryanı jaǵalayman.

(I. Yusupov).

415-shınıǵıw. Hár bir gápten soń qoyılǵan irkilis belgelerine itibar berıń hám qoyılıw sebebin túsindirıń.

Topıraǵımız qunarlı. Tayaq tússe de tamır urıp, japıraq jayadı. Bul xalqımızdıń ırısqa nesiybeli ekenligin ańlatadı.

Ana tábiyatımızǵa bar mehrimizdi kórseteyik. Jerimiz baǵ hám júzimzarǵa aylansın! Jurtımız abat bolsın!

416-shınıǵıw. Oqırń. Gáptiń aqırında (.,?!) belgileriniń qoyılıw sebebin túsindirıń.

- Way, way basım!
- Ne ózi Qasım?
- Shaqtı hárregen.
- Hárre barmeken?
- Bar eken awa!
- Kelip shaqtı ma?
- Buzıpem uyasın.
- Onda ózińnen, Qasım!

MAZMUNÍ

§ 1. Gáp hám sóz	3
§ 2. Dawıslı hám dawıssız sesler	5
§ 3. Túbir sóz hám qosımta	15
§ 4. Dórendi sóz	19
§ 5. Túbirles sózler	22
§ 6. Qosımtanıń túrleri	27
§ 7. Birikken sózler	33
§ 8. Jup sózler	40
§ 9. Atlıq	49
§ 10. Menshikli hám ǵalabalıq atlıqlar	52
§ 11. Atlıqtıń birlik hám kóplik túri	56
§ 12. Atlıqtıń betleniwi	58
§ 13. Atlıqtıń tartımlanıwı	62
§ 14. Atlıqtıń sepleniwi	69
§ 15. Ataw sepligi	73
§ 16. Iyelik sepligi	75
§ 17. Bars sepligi	77
§ 18. Tabıs sepligi	79
§ 19. Shıǵıs sepligi	81
§ 20. Orın sepligi	84
§ 21. Qospa atlıqlardıń imlası	86
§ 22. Kelbetlik.....	91

§ 23. Sanlıq.....	99
§ 24. Almasıq	104
§ 25. Betlik almasıqları	106
§ 26. Betlik almasıqlarınıń seplenıwi	110
§ 27. Feyil	113
§ 28. Feyildiń betleniwi	117
§ 29. Feyildiń máhálleri	121
§ 30. Házirgi máhál	122
§ 31. Keler máhál	127
§ 32. Ótken máhál	131
§ 33. Ráwısh	135
§ 34. Waqıt ráwıshi	136
§ 35. Orn ráwıshi	138
§ 36. Tirkewısh	141
§ 37. Dáneker	146
§ 38. Gáp	149
§ 39. Xabar gáp	151
§ 40. Soraw gáp	152
§ 41. Úndew gáp	158
§ 42. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları.	160
§ 43. Toliqlawısh	161
§ 44. Anıqlawısh	164
§ 45. Pısıqlawısh	166
§ 46. Gáptiń birgelkili aǵzaları.....	170
§ 47. Jil boyınsha ótilgenlerdi tákirarlaw.....	174

O'quv nashri

E. DÁWENOV, M. QUDAYBERGENOV, J. USPANOVA

ONA TILI

4-sinf uchun darslik

Qoraqalpoq tilida
«Qaraqalpaqstan» nashriyoti
Nukus — 2017

Redaktorlari
G. Pirnazarova, B. Zivarova

Xudojnigi
A. Jarimbetov.

Basiwga ruxsat etilgen waqti 14.07.2017-j.
Formati 70x90_{1/16}. Ofset qa'gazi. Tip «Pragmatica» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kegl 12, 14. Kólemi 12,0 b/t.,
14,04 shártli b/t., 7,5 esap b/t. **Nusqası** **dana.**
Buyrtqa № .

Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen baspa xızmeti
menen shuǵıllanıw ushın 2008-jil 30-sentyabrde
AI №114 licenziyası berilgen.

«Qaraqalpaqstan» baspası. 230100.
Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekistan baspasóz hám xabar agentliginiń
«O'qıtuvchi» baspa-poligrafiyalıq dóretiwshilik úyinde basıldı.

Ijaraǵa berilgen sabaqlıqtıń jaǵdayn kórsetiwshi keste

№	Oqıwshınıń ismi, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası	Sabaqlıqtıń qaytıp tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qol tańbası
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						
6.						

Sabaqlıq ijaraǵa berilgende hám oqıw jılınıń juwmaǵında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegishe bahalawǵa muwapıq toltırıldı.

Jańa	Sabaqlıqtıń paydalanıwǵa birinshi berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralmaǵan. Barlıq betleri bar, jırtılmaǵan, kóshpegen, betlerinde jazıw hám sızıwlar joq.
Qanaatlanarlıq	Muqaba jazılǵan, bir qansha sızılıp, shetleri jelingen, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajralıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlıq ońlanǵan. Kóshken betleri qayta ońlangan, ayırım betleri sızılǵan.
Qanaatlandırmaydı	Muqaba sızılǵan, ol jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajralǵan yamasa pútkilley joq, qanaatlandırsızılıq ońlanǵan. Betleri jırtılǵan, betleri jetispeydi, sızıp, boyap taslangan, sabaqlıqtı tiklewge bolmaydı.